

Univerzita Karlova v Praze

Právnická fakulta

Eva Stanková

**FILOSOFICKÁ A PSYCHOLOGICKÁ
PROBLEMATIKA SVOBODNÉ VŮLE.
SVOBODNÁ VŮLE A ODPOVĚDNOST**

Diplomová práce

Vedoucí diplomové práce: JUDr. Jan Kosek, Ph.D.

Katedra: Katedra politologie a sociologie

Datum vypracování práce (uzavření rukopisu): červen 2013

ČESTNÉ PROHLÁŠENÍ

Prohlašuji, že jsem předkládanou diplomovou práci vypracovala samostatně, všechny použité prameny a literatura byly řádně citovány a práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne

.....
Eva Stanková

POĎAKOVANIE

Predovšetkým srdečne ďakujem môjmu vedúcemu, JUDr. Janu Koskovi, Ph.D. za odborné vedenie a pomoc pri písaní tejto práce, za cenné rady a pripomienky, bez ktorých by predložená práca nevznikla.

Za citlivú a tpezlivú podporu, radu a vecné pripomienky vďačím môjmu priateľovi a rodine.

Vzor citace podle ČSN ISO 690:

STANKOVÁ, Eva. *Filosofická a psychologická problematika svobodné vůle. Svobodná vůle a odpovědnost*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2013. s. 65. Vedoucí práce Jan Kosek.

STANKOVÁ, Eva. *Philosophical and Psychological Aspects of the Free Will. Free Will and Responsibility*. Prague: Charles University in Prague, 2013. p. 65. Supervisor Jan Kosek.

Podle právního stavu ke dni 14. 6. 2013.

RESUMÉ

Otázka slobodnej vôle, slobodného konania a legitimity vyvodzovania zodpovednosti je jedným z najzložitejších a „večných“ problémov ľudstva. Slobodná vôľa a zodpovednosť sa takisto priamo dotýka regulácie a spätného hodnotenia ľudského správania, čo je predmetom práva ako normatívneho systému. Avšak pojem slobodnej vôle ako takej české právo ani teória nepoužíva a tento pojem ani nie je pôvodným právnym konceptom. Znepokojujúcou skutočnosťou teda zostáva, že právna zodpovednosť je odvodená od slobodného konania bez dostatočného definovania slobody vôle. Sloboda jednania ako taká je definovaná negatívne, a to ako vôľové jednanie oprostene od vonkajších, právom uznaných okolností vylučujúcich, prípadne obmedzujúcich slobodu jednania.

Predložená práca sa snaží stručne zrekapitulovať poznatky sociálnej psychológie na téma slobodnej vôle a posúdiť, či platné právo nekladie prehnané nároky na adresátov noriem, čo sa týka štandardu slobody jednania, ktorý im prisudzuje. Ďalej táto práca prináša prehľad najvýznamnejších filozofických teórií slobodnej vôle, ktoré sú následne skúmané z pohľadu ich vlastnej koherentnosti a použiteľnosti pre účely vytvorenia právneho konceptu slobodnej vôle.

Psychologická časť práce prináša konštatovanie, že vonkajšie spoločenské determinanty ako sú tlak skupiny, poslušnosť voči autorite a sila situácie, sú síce spôsobilé závažne obmedziť slobodu jednania a ako také by mali byť vo väčšej miere právom reflektované.

Hlavným prínosom filozofickej časti je pokus o formulovanie argumentačne obstojnej teórie slobodnej vôle vyhovujúcej právu. Takýto koncept by vôľu pokladal vo fáze regulácie za slobodnú, pokiaľ by nebola predmetom závažného vonkajšieho pôsobenia. Tento predpoklad by však bolo treba do určitej miery a v závislosti na konkrétnom prípade korigovať, ideálne vo fáze trestania, uvedomením si, že slobodná vôľa je pravdepodobne len ilúzia.

Kľúčová slova: svobodná vůle, svobodné jednání, konatel, právní odpovědnost, determinanty, okolnosti vylučující nebo omezující svobodu jednání

ABSTRACT

The question of free will, determinants of free action and responsibility is one of the most thrilling questions of the mankind. Moreover, the free will problem is closely connected to regulation and hindsight judgement of man behaviour so the law is concerned with the problem as well. However, a legal concept of free will is missing in the Czech law or legal theory. The author is therefore concerned with the fact that there is no satisfactory legal definition of free will even though legal responsibility is impliedly based on free action and free will. The Czech law defines just the freedom of action in negative terms, i.e. as an action of will free from circumstances limiting or precluding legal responsibility.

The aim of the thesis is to summarize knowledge of social psychology regarding free will and assess whether the Czech law does impose the right standard of freedom of will in comparison to scientific experiments and findings. Furthermore, there are philosophical theories of free will introduced in the thesis and consequently these theories are questioned and examined for the purpose of defining legal concept of free will.

At the end of the psychological part of the thesis one comes to the conclusion that the social determinants such as peer pressure, conformity and obedience to authority are capable of having a significant impact on human free action and therefore they should be more reflected in the Czech legal system.

The main contribution of the philosophical part of the thesis is to help the law to formulate a defensible, coherent and well-reasoned legal concept of free will. The ideal legal concept of free will would consider the will to be free if there was no circumstance limiting or precluding the control of the agent over his action. However, this presumption needs to be corrected in the phase of punishing by realisation that the free will is probably just an illusion.

Key words: free will, free action, agent, legal responsibility, determinants, circumstances limiting or precluding free action

OBSAH

POĎAKOVANIE	i
RESUMÉ	iii
ABSTRACT.....	iv
OBSAH.....	v
1. ÚVOD.....	1
2. PRÁVNÁ ČASŤ	6
2.1. Úvod.....	6
2.2. Právne úkony v občianskom práve	8
2.3. Protiprávne jednanie v trestnom práve: subjekt a zavinenie	9
2.4. Právne konštrukcie vylučujúce alebo obmedzujúce trestnú zodpovednosť.....	12
2.5. Actio libera in causa.....	13
2.6. Záver	14
3. PSYCHOLOGICKÁ ČASŤ	16
3.1. Úvod.....	16
3.2. Konformita, poslušnosť voči autorite a sila situácie	17
3.3. Sila situácie: Standfordský väzenský experiment	18
3.4. Premena účastníkov experimentu	20
3.5. Zimbardove závery z experimentu.....	21
3.6. Hrdinovia a tí ostatní.....	23
3.7. Slobodná vôľa alebo sila situácie?	26
3.8. Záver	28
4. FILOZOFICKÁ ČASŤ	32
4.1. Úvod.....	32
4.2. Spor Erazma s Lutherom.....	33
4.2.1. Úvod.....	33
4.2.2. Slobodná vôľa u Erazma.....	34
4.2.3. Slobodná vôľa u Luthera	36
4.2.4. Záver	38
4.3. Súčasná filozofická debata o slobodnej vôli	39
4.3.1. Úvod.....	39

4.3.2.	<i>Libertariánizmus</i>	40
4.3.3.	<i>Kompatibilizmus a semikompatibilizmus</i>	44
4.3.4.	<i>Inkompatibilizmus</i>	48
4.3.5.	<i>Revizionizmus</i>	50
4.3.6.	<i>Iluzionizmus</i>	51
4.4.	Záver	54
5.	ZÁVER	58
	ZOZNAM POUŽITÝCH PRÁVNÝCH PREDPISOV	62
	BIBLIOGRAFIA	63
	INTERNETOVÉ ZDROJE	65

1. ÚVOD

Otázka slobodnej vôle je základným problémom ľudského bytia. V živote jednotlivca sa problém slobodnej vôle vynára, keď dosiahne určitý stupeň sebauvedomenia, je schopný reflektovať vlastný rozhodovací proces a podrobiť spätnému skúmaniu svoje rozhodnutia. Pri reflexii toho, ako sa rozhoduje a prečo sa rozhodol tak, ako sa rozhodol, uvedomelý konateľ dokáže identifikovať determinanty potenciálne vylučujúce jeho slobodné rozhodovanie. Uvedomuje si, že jeho rozhodnutie môže ovplyvniť, prípadne predurčiť široká škála faktorov, ako napríklad nedostatok skúseností alebo naopak prežitá trauma, vrodené sklony a vášne, výchova, prípadne momentálna situácia.

To konateľa núti zamyslieť sa nad silou determinantov a nad silou svojho „ja“ premôcť ich. Aby toho nebolo málo, povedzme, že by konateľ dokázal správne identifikovať determinanty vedúce k určitému rozhodnutiu a tento poznatok by následne vedel zakomponovať do svojho rozhodovacieho procesu. Bol by v konečnom dôsledku tento konateľ ešte stále nimi determinovaný?

Podobným procesom uvedomenia si limitov vlastnej slobody, ktorú človek intuitívne pociťuje ako neobmedzenú, si prešla i autorka tejto práce, čo vzbudilo jej záujem o otázku slobodnej vôle, slobodného jednania a legitímneho vyvodzovania zodpovednosti.

Zdá sa, že človek môže slobodnú vôľu ako takú prežívať vnútorne, bez kontaktu s vonkajším svetom, v rámci autonómneho rozhodovacieho procesu. Naproti tomu, vyjadrenie slobodnej vôle vo vonkajšom svete má dopad i na druhých ľudí a takýto prejav vôle učinенý smerom k druhým ľuďom sa stáva predmetom interpretácie s cieľom poznať konateľovu skutočnú, vnútornú vôľu. Takýmto vyjadrením slobodnej vôle je i slobodné konanie, s ktorým bývajú v rámci určitého normatívneho systému spojené následky, ako napr. založenie zodpovednosti konateľa. Jedným z takto zodpovednosť vyvodzujúcich normatívnych systémov je i právo.

Následky, predovšetkým sankcie, ktoré musí konateľ za svoje konanie v rozpore s právom niesť, bývajú často invazívne a obmedzujúce konateľa na jeho základných

právach, ako napr. trest odňatia slobody. Z tohto dôvodu sa zdá byť legitímne požadovať na práve, aby boli podmienky vyvodzovania zodpovednosti a eventuálneho trestania vymedzené jasne definovanými pojmami podporenými ako po argumentačnej stránke, tak i vedeckým poznaním skutočných schopností ľudských bytostí ako konateľov.

V rámci svojho štúdia právnej vedy sa autorka práce zoznámila s relatívne uspokojivou definíciou právnej zodpovednosti, ktorá je založená na právne relevantnom jednaní. Pod pojmom právneho, resp. protiprávneho jednania sa v teórii práva rozumie prejav vôle vo vonkajšom svete. Vôľu, prípadne slobodnú vôľu ako takú však právo nedefinuje. Tento aspekt vyvodzovania zodpovednosti a trestania v práve pokladá autorka za znepokojujúci a vyzývajúci k formulácii opory právneho pojatia slobodnej vôle i z iných než právnych zdrojov.

Slobodná vôľa ako taká však nie je pôvodne právnym pojmom ani problémom práva. Otázka slobodnej vôle je považovaná za jednu z najstarších a z najväčších existenciálnych tém ľudstva. Dokladom je i snád' najznámejší príbeh z Biblie, príbeh o vyhnaní z raja, ktorý je o vyjadrení (ne)slobodnej vôle a nesení zodpovednosti za toto rozhodnutie.

Komplexnosť témy slobodnej vôle predstavuje množstvo súvislostí, v ktorých sa dá nad slobodnou vôľou uvažovať. Slobodná vôľa tak pravdepodobne ani nie je jednotným pojmom, ale pojmom neustále sa prispôsobujúcim teóriám, ktoré ho preberajú. Spôsob nazerania na slobodnú vôľu býva tak často predurčený vedným oborom, z ktorého pohľadu sa skúma.¹

Navyše, otázka slobodnej vôle je ako perpetuum mobile na generovanie ďalších a ďalších otázok presahujúcich zameranie a vedenie jedného humanitného oboru. Z vyššie uvedeného sa dá na margo otázky slobodnej vôle vyvodiť len jeden konečný

¹ O slobodnej vôli sa dá uvažovať nielen v rámci teórie jednania, ale aj v interakcii s morálnou zodpovednosťou, pripisovaním zásluh a trestov, chvályhodnosťou a zavrhnúťhodnosťou. Otázka slobodnej vôle súvisí i s mierou poznania dobra a zla a s mierou slobody v politickom systéme a spoločnosti. Z psychologického hľadiska súvisí s nutkaním, sebakontrolou a sebaklamom. V rámci právnych teórií s trestnou zodpovednosťou a legitimitou trestania a trestu. V oblasti neurológie s vlastnosťami neurónov, činnosťou mozgu a poznávacími schopnosťami človeka, vo fyzike s determinizmom a kvantovou fyzikou, pojmami možnosti a nutnosti, príčinnou súvislosťou, veličinou času a náhodou a prírodnými zákonmi všeobecne. V teológii nad slobodnou vôľou možno uvažovať v súvislosti s Božou vševedúcnosťou, ľudským predurčením a sklonom k zlu.

záver, a to, že sa jedná o večný problém, ktorý nikdy nedôjde konečného a absolútne vyčerpávajúceho riešenia.

Pochopiteľne, pôvodne je slobodná vôľa témou filozofie ako pramatky všetkých vied, a preto bude, v rámci tejto práce, definovaná tak, ako ju definuje filozofia. Vo filozofii sa slobodnou vôľou myslí schopnosť konateľa slobodne sa rozhodnúť, resp. slobodne si vybrať z viacerých možností.² Na iných miestach sa podobne uvádza, že slobodná vôľa je druh mohutnosti alebo schopnosti robiť rozhodnutia, za ktoré môže byť konateľ morálne zodpovedný.³

Otáznym zostáva, či pojem slobodnej vôle zahŕňa i možnosť uskutočniť svoje rozhodnutie konaním vo vonkajšom svete, resp. slobodné konanie. To by zrejme netvrdili ani najzarytejší obhajcovia slobodnej vôle. Na druhú stranu, v praktickom živote sa nedá efektívne rozlíšiť konanie od samotného rozhodovania, pretože bez konania neexistuje vo vonkajšom svete o rozhodovaní žiaden dôkaz, odhliadnuc od svedectva konateľa o jeho vnútornom prežitku rozhodovania. Preto sa bude sloboda rozhodovania a sloboda konania⁴ pre účely tejto práce používať *promiscue*, až na pár výslovných výnimiek.

Druhá definícia slobodnej vôle sa od tej prvej mierne líši v tom, že vymedzuje druh rozhodnutí, resp. konaní, s ohľadom na ktoré sa slobodná vôľa skúma. Sú to len rozhodnutia, resp. konania, za ktoré môže byť konateľ morálne zodpovedný. Pre potreby tejto práce to neznamena, že ďalším krokom má byť definovanie morálky. V tejto súvislosti si stačí uvedomiť, že nie každé jednanie je vyjadrením slobodnej vôle. Napríklad, keď sa konateľ rozhodne najesť sa preto, že cíti hlad, nie je to rozhodnutie, za ktoré by mal niesť morálnu zodpovednosť, a preto sa v tomto prípade nebude slobodná vôľa skúmať. Zároveň z toho vyplýva, že rozhodnutia, kde sa bude slobodná vôľa skúmať, budú určitým spôsobom obsahovať otázku dobra a zla.

Z metodologického hľadiska sa v rámci tejto práce sa bude rozlišovať pozitívna a normatívna rovina uchopenia slobodnej vôle. Pozitívny prístup považuje za hlavnú

² O'CONNOR, T. (2013) Free Will. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Edward N. Zalta (eds.), URL <<http://plato.stanford.edu/archives/spr2013/entries/freewill/>> [prístup dňa 10. 06. 2013].

³ KANE, R. – FISCHER, J. M. – PEREBOOM, D. – VARGAS, M. (2007) *Four Views on Free Will*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd., s. 1.

⁴ A synonymne i jednania.

hodnotu poznať stav, aký je a popísať ho, čo v kontexte slobodnej vôle znamená snažiť sa zistiť, či človek slobodnou vôľou skutočne disponuje alebo nie. Naproti tomu, v normatívnej rovine sa primárne pristupuje k slobodnej vôli z pozície predpokladu, že človek slobodnú vôľu potrebuje zo spoločenských dôvodov a že slobodná vôľa je v tomto zmysle nenahraditeľná.

Právo ako normatívny systém pristupuje k slobodnej vôli z normatívneho hľadiska, takže z hľadiska práva prevláda záujem na obhájení vedecky podloženého a dôveryhodného konceptu slobodnej vôle nad potrebou skutočného poznania povahy slobodnej vôle. Právna časť je radená ako prvá v poradí, aby v krátkosti načrtla súčasné nedokonalé právne pojetie slobodnej vôle a súvisiacich pojmov a predstavila kontext, v ktorom sa v práve so slobodnou vôľou operuje. Právna časť bude zároveň slúžiť ako myšlienkový rámec pre psychologickú a filozofickú časť.

Hlavnou úlohou psychologickéj časti bude spoznať a popísať skutočný stav vecí, resp. či človek slobodnou vôľou disponuje a ak áno, aká je povaha interakcie slobodnej vôle a sociálnych determinantov pôsobiacich na konateľa.⁵ Psychológia, konkrétne sociálna psychológia, by mala k dôveryhodnosti právneho pojetia slobodnej vôle prispieť svojimi závermi podloženými empirickými zisteniami. Sociálni psychológovia poznávajú predmet svojho skúmania prostredníctvom experimentov, pozorovaní a následnej analýzy a popísania týchto pozorovaní. Pre lepšie porozumenie psychologickým experimentom a pretože, podľa názoru autorky, si psychologické kategórie ako "deindividualizácia" alebo „odľudštenie“ vyžadujú demonštráciu na reálnych príkladoch, bude v psychologickéj časti práce použitý naratívnejší štýl.

Prínos filozofie je očakávaný hlavne v odhalení a demonštrácii jedného z mnohých dôvodov neriešiteľnosti otázky slobodnej vôle, a to odlišnosti medzi pozitívnou a normatívnou rovinou sporu o slobodnú vôľu. Dilema filozofov, či k slobodnej vôli pristúpiť z pozitívnej alebo normatívnej roviny symbolizuje ľudskú rozpoltenosť ohľadne slobodnej vôle. Ak sa k problému slobodnej vôle pristúpi z pozitívneho hľadiska, pravdepodobný záver býva, že slobodná vôľa je neobhájitelná ako v deterministickom, tak i v indeterministickom svete. Zároveň si však každý filozof

⁵ Samozrejme, stav poznania slobodnej vôle nie je ani zďaleka vo svojom konečnom štádiu, preto ani nemožno od sociálnej psychológie očakávať konečné a pravdivé závery, ktoré nebudú nikdy v budúcnosti spochybnené.

uvedomuje nenahraditeľnú spoločenskú úlohu slobodnej vôle a slobodného konania, a to práve v súvislosti s vyvodzovaním zodpovednosti, čo ho môže zväzdať k preferencii normatívneho prístupu.

Ďalej by filozofia mohla ponúknuť argumentačné útočisko pre právne pojmá slobodnej vôle. Pozornosť bude upriamená na súčasnú debatu o slobodnej vôli, jednak preto, že tradičné smery v rámci tejto debaty obsahujú najpresvedčivejšie argumenty svojich legiend⁶ a ďalej na ne nadväzujú, a za druhé preto, že do súčasnej debaty sa predierajú i nové, „netradičné“ smery, ako revizionizmus a iluzionizmus. Z týchto dôvodov dostala súčasná všeobecná filozofia prednosť pred právnou filozofiou.

V súvislosti s prínosom psychológie a filozofie k právnemu pojatiu slobodnej vôle sa teda rysujú dva scenáre vývoja. Psychológia môže „potvrdiť“ existenciu slobodnej vôle v určitej podobe a v tomto prípade bude potreba takúto slobodnú vôľu i argumentačne obhájiť a definovať právne vyhovujúci koncept slobodnej vôle. Alternatívne, sociálni psychológovia môžu prísť k záveru, že človek slobodnou vôľou nedisponuje. Potom budeme musieť i v rámci práva priznať, že autentické slobodné konanie neexistuje. Zároveň však bude, v záujme zachovania funkčnosti práva, nevyhnutné vykonštruovať a obhájiť aspoň fikciu slobodnej vôle, legitimizujúcu vyvodzovanie zodpovednosti a trestanie.

⁶ Napríklad libertariánizmus Kantove alebo kompatibilizmus Humove.

2. PRÁVNÁ ČASŤ

2.1. Úvod

S odkazom na predchádzajúcu časť pripomeňme, že o slobodnej vôli sa dá uvažovať smerom dovnútra, v súvislosti s vnímaním samého seba ako slobodného a zodpovedného konateľa alebo smerom von, vo vzťahu k vonkajšiemu svetu a ostatným ľuďom. Právo reflektuje slobodnú vôľu obracajúcu sa smerom von, kedy slobodné jednanie konateľa vo vonkajšom svete spôsobuje následky, a tým zakladá právnu zodpovednosť konateľa.

Sloboda vôle a sloboda konania je jedným z esenciálnych predpokladov, vďaka ktorým môže právo fungovať. Slobodná vôľa je v práve spojená s konceptom jednania a skrze tento koncept so zodpovednosťou hneď na viacerých miestach v teórii i v právnom poriadku.

Tradične totiž právo vychádza z predpokladu, že človek by mal byť zodpovedný len za slobodné jednanie, ktoré je mu pripísateľné na základe toho, že človek má nad týmto jednaním kontrolu.⁷ Toto naviazanie zodpovednosti na slobodné jednanie ako vyjadrenie slobodnej vôle pochádza pôvodne od Aristotela, pričom do práva ho prebrali právnici v devätnástom storočí.⁸

Právna zodpovednosť nie je jednoznačne definovaný pojem. V učebniciach teórie práva býva zodpovednosť definovaná ako „povinnosť strpieť zákonom stanovenú ujmu v prípade, že nastane zákonom stanovená skutočnosť.“⁹ V súčasnej teórii prevláda koncepcia tzv. následnej zodpovednosti, ako následku porušenia práva. Zodpovednosť vlastne vzniká spolu so sankciou.¹⁰ Alternatívny pohľad na zodpovednosť ponúka koncepcia aktívnej zodpovednosti,¹¹ v rámci ktorej je zodpovednosť latentne prítomná už v primárnom právnom vzťahu a plní v ňom preventívnu funkciu.

⁷ Výnimku tvorí objektívna zodpovednosť, ktorej sa budeme venovať neskôr.

⁸ GORDLEY, J. (2006) *The Structure of the Modern Civil and Common Law of Torts*; In: *Foundations of private Law*. Oxford: OUP, s. 15 a 182 a n.

⁹ KNAPP, V. (1995) *Teorie práva*. Praha: C.H.Beck, s. 200.

¹⁰ *Ibid.*, s. 200.

¹¹ PRAŽÁK, P. (2012) Má institut právni odpovědnosti v návrhu nového občanského zákoníku jasnou koncepcí? *Právní rozhledy*, č. 3, s. 101.

Všeobecne možno zodpovednosť vyvodzovať len ak nastane zákonom stanovená skutočnosť. V rámci občianskeho deliktuálneho práva vo väčšine prípadov túto skutočnosť predstavuje zavinené protiprávne jednanie konateľa. Okrem tohto tradičného dôvodu, zodpovednosť býva v práve založená i nezavineným jednaním, v príčinnej súvislosti s ktorým vznikli protiprávne následky alebo tým, že nastane protiprávny stav.¹² Zodpovednosť bez zavinenia je zodpovednosťou za následok, resp. objektívnou zodpovednosťou. Objektívna zodpovednosť je právna konštrukcia, kde zodpovednosť nie je založená na zavinenom porušení práva, ale na záujme nahradiť škodu, a preto sú škodlivé následky umelo pripísané na účet konateľa, resp. zodpovedného subjektu. Ďalej sa však budeme zaoberať len zavinenému protiprávnemu jednaniu, pretože toto obsahuje navyše prvok vôle i v rámci zavinenia. Tradičným zavineným porušením práva, resp. protiprávnym jednaním, je spáchanie trestného činu, ktoré dáva vzniknúť trestnej zodpovednosti.¹³

V právnej teórii je jednanie definované ako vedomé a vôľové ľudské správanie. Za právne relevantné jednanie sa zároveň nepovažuje jednanie subjektu, ktorý nie je schopný ovládať svoje jednanie alebo rozpoznať jeho následky,¹⁴ pričom toto jednanie právo pokladá za slobodné, pokiaľ nie je obmedzené vonkajšími, právom uznanými okolnosťami. Napríklad podľa Harta sa dá o slobodnom jednaní hovoriť v prípade, kedy je konateľova „myseľ zameraná na nejaké uvedomelé jednanie“.¹⁵ Zjednodušene povedané, konateľ jedná slobodne, keď koná s vedomím toho, čo koná a s odhadom následkov tohto jednania.

Jednania spôsobilého subjektu, ktoré pôsobia právne relevantné následky sa nazývajú právne úkony a protiprávne jednanie. Právne úkony sú tradične považované za autonómny prejav vôle subjektu brať na seba práva a povinnosti. Doménou právnych úkonov je občianske právo, preto budú náležitosti právnych úkonov súvisiace so slobodnou vôľou demonštrované v kontexte občianskeho práva.

¹² BOGUSZAK, J. – ČAPEK, J. – GERLOCH, A. (2004) *Teorie práva*. 2. vyd. Praha: ASPI Publishing, s. 201.

¹³ Okrem trestne právnej alebo občianskoprávnej zodpovednosti právo rozlišuje i medzinárodne právnu, ústavne právnu a správne právnu zodpovednosť, ktorým sa však pre limitovaný rozsah tejto práce nebudeme venovať. Z hľadiska právneho konceptu slobodnej vôle je najvýznamnejšou zodpovednosťou zodpovednosť za zavinenie demonštrovaná na trestne právnej zodpovednosti, pretože tú považujem za najlepšie prepracovanú.

¹⁴ *Ibid.*, s. 127.

¹⁵ HART, H.L.A. (2008) *Responsibility and Punishment*. Oxford: OUP, s. 106.

2.2. Právne úkony v občianskom práve

Právne úkony sú prejavy vôle, ktoré môžu byť učené vo forme jednania alebo opomenutia, môžu byť jednostranné, dvojstranné alebo viacstranné.¹⁶ Za právne relevantný prejav vôle sa považuje len prejav skutočnej vôle v objektivizovanej forme vo vonkajšom svete,¹⁷ kedy prejavom skutočnej vôle nie je žart alebo zastrený právny úkon.¹⁸

Po subjektívnej stránke je treba, aby bol úkon učený k tomu spôsobilou osobou, slobodne, vážne, určite a zrozumiteľne.¹⁹ Slobodne jedná ten, kto nie je v dobe jednania predmetom fyzického alebo psychického nátlaku. Pri psychickom nátlaku, resp. bezprávnej vyhrážke, je treba skúmať, či adresátom vyhrážky sa bol jednajúci subjekt alebo osoby jemu blízke, či bol vynútený právny úkon v priamej príčinnej súvislosti s bezprávnou vyhrážkou a či táto vyhrážka pochádzala od druhého subjektu právneho úkonu.²⁰ V prípadoch fyzického nátlaku a bezprávnej vyhrážky je vôľa subjektu obmedzená, preto sa takéto jednanie síce považuje za právny úkon, ale za právny úkon absolútne neplatný.

Ako okolnosti obmedzujúce vôľu subjektu občianske právo uznáva jednanie v tiesni za nápadne nevýhodných podmienok, pričom zhojenie môže nastať odstúpením od zmluvy, a jednanie v omyle,²¹ kedy môže byť namietaná relatívna neplatnosť právneho úkonu.²²

So slobodou vôle sa počíta i zmluvné právo ako súbor noriem upravujúci dvojstranné právne úkony. Touto zásadou je zmluvná sloboda strán ako prejav autonómie ich vôle. Zmluvná sloboda zahŕňa voľbu zmluvu uzatvoriť a zrušiť, voľbu zmluvnej strany, zmluvného typu, prípadne inominátnej zmluvy, obsahu a formy zmluvy.

¹⁶ § 34 a § 35 zákona č. 40/1964, občiansky zákoník.

¹⁷ ŠVESTKA, J. – SPÁČIL, J. – HULMÁK, M. a kol. (2008) *Občiansky zákoník I. §§1-459*. Komentár. Praha: C.H.Beck, s.297.

¹⁸ § 41a zákona č. 40/1964, občiansky zákoník.

¹⁹ § 37 a §38 zákona č. 40/1964, občiansky zákoník.

²⁰ ŠVESTKA, J. – SPÁČIL, J. – HULMÁK, M. a kol. op. cit. v pozn. 16, s. 317.

²¹ Omyl bude podrobnejšie prebraný ďalej, v rámci trestnej zodpovednosti.

²² Ďalej vid' § 49 a § 49a zákona č. 40/1964, občiansky zákoník.

V rámci rekodifikácie občianskeho práva²³ došlo v prípade nedostatku vôle pri právnom úkone k príklonu od absolútnej neplatnosti k nulite, neexistencii právneho úkonu, ktorú terajšia občianskoprávna úprava od absolútnej neplatnosti neodlišovala. Podľa účinnej právnej úpravy sa neprítomnosť „slobody“ vôle sankcionuje absolútnou neplatnosťou. Naproti tomu, v novom občianskom zákonníku sa pri chýbajúcej vôli jednajúcej osoby ani nebude jednať o právne jednanie, čiže právny úkon ani nebude existovať.²⁴

Ako okolnosti obmedzujúce slobodu vôle sa v novom občianskom zákonníku uvádzajú „hrozba telesného alebo duševného násillia“ vyvolávajúca „dôvodnú obavu“.²⁵ Pokiaľ je subjekt prinútený k právnomu jednaniu hrozbou alebo ľst'ou, má nárok na náhradu ujmy z toho vzniknutej.²⁶ Zvláštnym prípadom je úžernická zmluva znejúca na majetkovú hodnotu nepomernú voči poskytnutému plneniu, pri uzatváraní ktorej iná osoba zneužije tiesne, neskúsenosti, rozumovej slabosti, rozrušenia alebo ľahkomyselnosti jednajúceho subjektu, a ktorá je sankcionovaná neplatnosťou.²⁷

2.3. Protiprávne jednanie v trestnom práve: subjekt a zavinenie

K založeniu trestnej zodpovednosti je potrebné, aby boli naplnené znaky trestného činu. K všeobecným, obligatórnym znakom skutkovej podstaty trestného činu patria: objekt, objektívna stránka, subjekt a subjektívna stránka.²⁸ Element vôle je, pochopiteľne, naviazaný na subjekt. Z hľadiska subjektu sa skúma, či sa jedná o zodpovedný subjekt, resp. či je legitímne, aby niesol zodpovednosť za svoje konanie. Pozornosť bude ďalej venovaná len fyzickej osobe ako zodpovednému subjektu, pretože právnická osoba sa, podľa českého právneho poriadku, považuje za fikciu, ktorá ako celok nemá samostatnú vôľu, takže ju ani nemôže navonok prejavovať.²⁹

²³ Zákonom č. 89/2012 Sb., občanský zákoník, ktorý nadobudne účinnosť dňa 1.1.2014.

²⁴ § 551 zákona č. 89/2012 Sb., občanský zákoník.

²⁵ § 587 zákona č. 89/2012 Sb., občanský zákoník.

²⁶ § 588 zákona č. 89/2012 Sb., občanský zákoník.

²⁷ § 1796 zákona č. 89/2012 Sb., občanský zákoník.

²⁸ Obligatórne znaky sú znaky vyskytujúce sa v každej skutkovej podstate. JELÍNEK, J. – BERAN, K. – NAVRÁTILOVÁ, J. – ŘÍHA, J. (2010) *Trestní právo hmotné: obecná část, zvláštní část*. 2. vyd. Praha: Leges, s. 146.

²⁹ V trestnom práve bola preto zákonom č. 418/2011 Sb., o trestní odpovědnosti právnických osob vytvorená konštrukcia, že trestný čin je právnickej osobe pričítateľný, pokiaľ bol spáchaný jej menom, v jej záujme alebo v rámci jej činnosti. Konceptia viny vedenia právnickej osoby je odvodená od vlastného výkonu tzv. rizikového managementu, t.j. buď priamo protiprávnym jednaním vedenia právnickej osoby alebo aspoň v dôsledku chybného zvládnutia zvýšeného rizika

Fyzická osoba je trestne zodpovedná, len pokiaľ v dobe spáchania trestného činu dovŕšila pätnásť rok svojho života³⁰ a pokiaľ netrpela takou duševnou poruchou, v dôsledku ktorej nemohla rozpoznať protiprávnosť svojho jednania alebo ovládať svoje jednanie.³¹ Inými slovami, zodpovedný subjekt musí v dobe spáchania trestného činu disponovať určitou mierou intelektuálnych schopností a schopností vôle. Za objektívnu, právom uznanú prekážku výkonu týchto schopností patrí duševná porucha, pod ktorou sa rozumie „okrem duševnej poruchy vyplývajúcej z duševnej choroby i hlboká porucha vedomia, mentálna retardácia, ťažká asociálna porucha osobnosti alebo iná ťažká duševná alebo sexuálna odchýlka.“³² Prekážka veku vyjadruje spoločenský predpoklad, od akého veku života možno legitímne u fyzických osôb predpokladať dostatočnú mieru intelektu a vôle, na základe ktorej ich možno považovať za zodpovedné subjekty. Právo teda pri protiprávnom jednaní zodpovedného subjektu, rovnako ako pri právnych úkonoch, považuje element vôle za prítomný bez ohľadu na zavinenie.

České trestné právo je založené na zásade individuálnej zodpovednosti za zavinené jednanie. Na rozdiel od *common law* nepozná objektívnu zodpovednosť za trestný čin spáchaný bez zavinenia. Zavinenie, povinný znak subjektívnej stránky trestného činu, vyjadruje psychický vzťah subjektu k všetkým znakom skutkovej podstaty.³³ Trestný zákonník rozlišuje medzi dvoma formami zavinenia, nedbalosťou a úmyslom, na základe intenzity rozpoznávacej zložky a zložky vôle momentálne prítomnej v dobe jednania. Úmysel a nedbalosť vyjadrujú odlišné postoje voči hodnotám chráneným právom, a preto má miera zavinenia dopad na trestnú zodpovednosť i na druh a výšku trestu.³⁴

Úmysel vyjadruje zameranie páchatel'a proti hodnotám chráneným trestným právom. Subjekt svojim úmyselným protiprávnym jednaním „chce“ spôsobiť následky nežiaduce z pohľadu práva (úmysel priamy) alebo „je zmierený“ s tým, že svojim jednaním tieto

vyplývajúceho z prevádzky podniku. ŠÁMAL, P. – VOKOUN, R. – NOVOTNÝ, O. – GRÍVNA, T. a HOŘÁK, J. (2012) *Trestní právo hmotné*. Praha: Wolters Kluwer ČR, s. 30.

³⁰ Presnejšie povedané, fyzická osoba bude zodpovedná po 24, 00 hod. dňa, kedy dovŕšila pätnásť rok svojho života.

³¹ § 25 a § 26 zákona č. 40/2009 Sb., trestní zákoník.

³² § 123 zákona č. 40/2009 Sb., trestní zákoník.

³³ Zavinenie sa nemusí vzťahovať na protiprávnosť jednania, jeho právnu kvalifikáciu a trestnosť, závažnosť trestného činu a objektívne podmienky trestnosti trestného činu opilstva podľa § 360 trestného zákonníku. JELÍNEK, J. – BERAN, K. – NAVRÁTILOVÁ, J. – ŘÍHA, J. op. cit. v pozn. 28, s. 213.

³⁴ Teóriou trestania a vymeriavaniu trestov sa však táto práca nebude zaoberať.

škodlivé následky môže spôsobiť (úmysel nepriamy).³⁵ Subjekt jednajúci úmyselne vie, že poruší alebo ohrozí a chce porušiť alebo ohroziť zákonom chránený statok, čiže má za cieľ ho ohroziť alebo porušiť.³⁶

Úmyselne však jedná i ten, kto síce nesleduje právom zakázaný cieľ, ale je zmierený s tým, že dosiahnutie jeho nezakázaného cieľa môže mať eventuálne za následok porušenie alebo ohrozenie zákonom chránených hodnôt a nepočíta so žiadnou konkrétnou okolnosťou, ktorá by mohla tomuto následku zabrániť.³⁷ V českom práve sa pri určení nepriameho úmyslu uplatňuje Kaufmannova teória objektívnej manifestácie tvrdiaca, že rozhodujúce je to, či boli prítomné faktory, ktoré mali zabrániť škodlivému následku.³⁸ Rozdiel medzi priamym a nepriamym úmyslom je v stupni zamerania subjektu proti hodnotám chráneným trestným právom, resp. v stupni vôle.

Nedbalosť neobsahuje element vôle v rámci zavinenia, ale samotné nedbalostné jednanie je prejavom vôle. Trestný čin je spáchaný nedbalostne, pokiaľ subjekt „vedel, že môže“ porušiť alebo ohrozí záujem chránený trestným právom, ale „bez primeraných dôvodov“ spoliehal na to, že sa tak nestane (vedomá nedbalosť). Naproti tomu, nevedomá nedbalosť je založená na nevedomosti subjektu, že môže také porušenie alebo ohrozenie záujmu spôsobiť, ale vzhľadom k okolnostiam a k svojim osobným pomerom to vedieť mal a mohol.³⁹

Na rozdiel od úmyslu, nedbalosť neobsahuje žiadne voľné zameranie páchatel'a proti chráneným hodnotám, subjekt nechce spôsobiť škodlivý následok. Nedbalostné jednanie ako také je vlastne opomenutím zamyslenia sa nad rizikami svojho jednania a tým vyjadrením nepovolenej miery nevšímavosti voči chráneným záujmom. Tak, ako proti úmyselnému jednaniu zakladajúcemu trestnú zodpovednosť možno namietat', že

³⁵ Pre presnú legálnu definíciu viď §15 zákona č. 40/2009 Sb., trestní zákoník.

³⁶ Slovné spojenie „má za cieľ“ je použité v bežnom hovorovom význame, napr. synonymne k „byť zameraný na“ a nie v trestne právnom význame tzv. obmyslu.

³⁷ HERCZEG, J. (2009) *Zavinění a omyl v novém trestním kodexu*. In: Jelínek, J. (eds.) *O novém trestním zákoníku. Pocta Petru Hlavsovi*. Olomouc: Univerzita Palackého. s. 33.

³⁸ DOLENSKÝ, A. (1998) *Eventuální úmysl aneb případ slečny ze stělnice*, *Právní rozhledy*. č. 2/1998, s. 55- 59.

³⁹ Pre presnú legálnu definíciu viď §16 zákona č. 40/2009 Sb., trestní zákoník.

páchateľ „mohol učiniť inak“, tak v prípade nedbalostného jednania možno namietat, že páchateľ „sa mohol zamyslieť nad tým, čo činí“.⁴⁰

Hraničné prípady medzi nedbalosťou a úmyslom sú prípady ľahostajnosti páchateľa ku škodlivým následkom jeho jednania. V prípade, že páchateľ má kladné stanovisko ako k možnosti, že škodlivý následok nastane, tak i k možnosti, že tento následok nenastane, posudzuje sa takéto zavinenie ako úmysel nepriamy.⁴¹ Odlišné stanovisko zastáva Dolenský, ktorý tvrdí, že pre prisúdenie nepriameho úmyslu „ nestačí ľahostajný vzťah. Musí tu byť vzťah kladný, ba dokonca kladný a aktívny.“⁴² V prípade pravej ľahostajnosti, kedy absentuje akýkoľvek stupeň vôle, sa takéto jednanie považuje za kulpózne.⁴³

2.4. Právne konštrukcie vylučujúce alebo obmedzujúce trestnú zodpovednosť

V niektorých situáciách, kedy sú síce rozpoznávacie a ovládacie schopnosti subjektu v poriadku, ale on napriek tomu nadobudne o vonkajšom svete mylný dojem, nastáva nesúlad medzi jeho predstavami o realite a realitou. Tieto prípady trestné právo rozoznáva ako omyly o skutočnostiach alebo právne omyly a tieto omyly sú vlastne opakom zavinenia.⁴⁴ Právny význam omylov teda všeobecne tkvie vo vylúčení alebo obmedzení trestnej zodpovednosti.⁴⁵ Opačným prípadom je trestnosť niektorých nespôsobilých pokusov, ktoré v skutočnosti neohrozujú žiadne statky, avšak trestá sa samotné zameranie páchateľovej vôle proti týmto právom chráneným hodnotám.⁴⁶

Čo sa týka okolností vylučujúcich alebo obmedzujúcich trestnú zodpovednosť subjektu, tak sú to, okrem zmienenej nepričetnosti a veku, ktoré sa viažu na subjekt, vonkajšie okolnosti vylučujúce protiprávnosť a okolnosti vylučujúce trestnosť. Ak sú v dobe

⁴⁰ HART, H.L.A. op. cit. v pozn. 15, s. 152-153.

⁴¹ HERCZEG, J. op. cit. v pozn. 37, s. 34.

⁴² DOLENSKÝ, A. op. cit. v pozn. 38, s. 62.

⁴³ HERCZEG, J. op. cit. v pozn. 37, s. 34.

⁴⁴ Ibid., s. 38.

⁴⁵ Napríklad skutkový omyl negatívny, kedy páchateľ nepredpokladá okolnosť patriacu medzi znaky trestného činu, vylučuje trestnú zodpovednosť za úmyselný trestný čin a za trestný čin spáchaný z vedomej nedbalosti. Odlišne je to pri omyle ohľadne kauzálneho priebehu, ktorý nemá na trestnú zodpovednosť vplyv, resp. ak sa páchateľovi nepodarí uskutočniť zamýšľané následky, bude zodpovedný za pokus daného trestného činu.

⁴⁶ ŠÁMAL, P. (1998) Judikatura k omylu v trestním právu. *Soudní rozhledy*. č. 10/1998, s. 253.

jednania prítomné okolnosti vylučujúce protiprávnosť,⁴⁷ subjekt nepácha trestný čin, a preto nie je trestne zodpovedný. Okolnosti vylučujúce trestnosť, a to premlčanie a účinná ľútosť, nastávajú až po spáchaní trestného činu, čím zaniká trestná zodpovednosť ex post v zmysle, že spoločnosť netrvá na trestnom stíhaní páchatel'a.

2.5. Actio libera in causa

Actio libera in causa je špecifické dvojfázové jednanie, pričom v prvej fázi sa príčetný subjekt uvedie do stavu nepríčetnosti a v druhej v tomto stave spácha trestný čin. Teoreticky, s ohľadom na trestnú zodpovednosť páchatel'a, prichádzajú v úvahu nasledujúce riešenia: subjekt bude uznaný za zodpovedného za úmyselný alebo nedbalostný trestný čin, ktorý spáchal v stave nepríčetnosti, alebo bude zodpovedný za to, že sa zavinene dostal do stavu nepríčetnosti a za kvazidelikt v tomto stave spáchaný zodpovedný nebude, alebo konečne, nebude uznaný za trestne zodpovedného vôbec.⁴⁸ Súčasná právna úprava zaviedla konštrukciu trestného činu opilstva, ktorý pokrýva prípady, kedy sa subjekt zavinene privedie do stavu nepríčetnosti, ale voči kvazideliktu, ktorý v tom stave spáchal, bol bez zavinenia.

Pokiaľ sa subjekt „napije na guráž“,⁴⁹ je dolózne zodpovedný za trestný čin, ktorý v stave nepríčetnosti spácha. V tomto prípade musí byť páchatel' pred uvedením sa do stavu nepríčetnosti rozhodnutý spáchať v tomto stave čin určitého druhu (napr. znásilnenie alebo vraždu), a to buď akýkoľvek čin tohto druhu, teda na akejkolvek obeti, alebo konkrétny čin na konkrétnej osobe.⁵⁰ Pokiaľ sa subjekt uviedol úmyselne do stavu nepríčetnosti a potom vykonal nedbalostný trestný čin, je zodpovedný za nedbalostné *actio libera in causa*, resp. za ten konkrétny nedbalostný čin, ktorého skutkovú podstatu naplnil.

Naproti tomu, trestný čin opilstva spácha subjekt, ktorý sa, i nedbalostne, požitím, aplikáciou návykovej látky alebo inak privedie do stavu nepríčetnosti, v ktorom sa

⁴⁷ Okolnosti vylučujúce protiprávnosť sú: krajná núdza, nutná obrana, zvolenie poškodeného, prípustné riziko, oprávnené použitie zbrane a ďalšie špeciálne okolnosti.

⁴⁸ JELÍNEK, J. – BERAN, K. – NAVRÁTILOVÁ, J. – ŘÍHA, J. op. cit. v pozn. 28, s. 194.

⁴⁹ Rozumej úmyselne sa privedie do stavu nepríčetnosti za účelom dodania si odvahy k spáchaniu trestného činu.

⁵⁰ ŘÍHA, J. (2006) Actio libera in causa (s přihlédnutím k německé nauce a praxi) - 2. část, *Trestněprávní revue*, č. 3/2006, s. 71.

dopustí jednania, ku ktorému je bez zavinenia, avšak ktoré má znaky inak trestného činu.⁵¹ Pod skutkovú podstatu trestného činu opilstva spadá subsidiárne i nedbalostné uvedenie sa do stavu nepríčetnosti a spáchanie úmyselného trestného činu, ktorý nemá nedbalostnú variantu, napr. znásilnenie alebo podvod, pokiaľ páchatel' v dobe požitia návykovej látky nemal úmysel spáchať takýto trestný čin.⁵² *Actio libera in causa* je jedným z najzložitejších prípadov určenia zavinenia v trestnom práve vôbec.

2.6. Záver

Hoci slobodná vôľa ani právna zodpovednosť nie sú pojmi legálne definovanými, treba priznať, že právo ako normatívny systém na zodpovednosti stojí. Čo sa týka pojmu zodpovednosti, tú definuje teória práva, i keď zrejme nie vyčerpávajúco, ale aspoň do takej miery, že si možno utvoriť o tomto koncepte predstavu. Napriek tomu, že autorka osobne inklinuje viac ku konceptu aktívnej zodpovednosti, právna doktrína uprednostňuje pojmá právnej zodpovednosti ako sekundárnej povinnosti vznikajúcej ako následok porušenia primárnej povinnosti.⁵³

Pojem právnej zodpovednosti slúži ako odrazový mostík k právnemu pojmu slobodnej vôle, pretože zodpovednosť je založená na právne relevantnom jednaní ako prejave vôle vo vonkajšom svete. Každé jednanie spôsobilého subjektu s dostatočnými rozpoznávacími a vôľovými schopnosťami pod podmienkou, že naplní i iné právom stanovené náležitosti, pôsobí právne účinky, resp. spôsobuje vznik, zmenu a zánik právnych vzťahov. Právne relevantné jednanie teda už samo o sebe obsahuje element vôle viažuci sa na subjekt. Ďalej je element vôle v práve prítomný v rámci vnútorného vzťahu subjektu k jeho konaniu, jeho následkom a záujmom chráneným právom, resp. v rámci zavinenia vo forme úmyslu alebo nedbalosti.

Sloboda vôle je v práve definovaná negatívne, a to ako absencia právom uznaných okolností vylučujúcich alebo obmedzujúcich právnú zodpovednosť, napr. bezprávna

⁵¹ § 360 zákona č. 40/2009 Sb., trestní zákoník.

⁵² ŘÍHA, J. (2012) *Tabulky a schémata z obecné části trestního práva hmotného*. 2. vyd. Praha: C.H. Beck, s. 52.

⁵³ Podľa názoru autorky môže byť len prospešné zdôrazniť zodpovednostný prvok už v primárnom právnom vzťahu, kde by potom pôsobil ako garancia záväzku vyplývajúceho z tohto primárneho vzťahu.

vyhrážka v občianskom práve alebo krajná núdza v trestnom práve. Tieto prekážky slobody jednania sú roztrúsené v právnom poriadku a nie sú ani teóriou zjednotené.

Prístup platného práva k slobodnej vôli je opatrný, nedefinuje ju priamo, napriek tomu je z právneho poriadku ako celku evidentné, že právo so slobodnou vôľou a jej limitmi operuje a počíta. Dalo by sa síce tvrdiť, že platné právo definuje slobodnú vôľu nepriamo, skrze koncepty právnej zodpovednosti a jednania, avšak s prihliadnutím k závažnosti následkov, aké máva vyvodzovanie zodpovednosti v práve, je žiaduce čeliť problému slobodného konania priamo a riadne formulovať právny pojem slobodnej vôle a podporiť ho ako empirickými zisteniami, tak i argumentačne.

3. PSYCHOLOGICKÁ ČASŤ

3.1. Úvod

V práve sa sloboda vôle sa predpokladá, pokiaľ v čase jednania neboli prítomné žiadne právom uznané okolnosti vylučujúce alebo obmedzujúce slobodu jednania. Psychológia ako veda zaoberajúca sa správaním a prežívaním človeka môže byť v rámci reflexie právneho pojatia slobodnej vôle prínosná práve svojimi vlastnými zisteniami a závermi ohľadne slobodného jednania a okolností mimo kontrolu konateľa, ktoré majú vplyv na jeho slobodné konanie. Tieto okolnosti môžu pochádzať z konateľovho duševného sveta, ale i zvonku zo spoločnosti a konateľovho životného prostredia. Táto časť bude zameraná na spoločenské okolnosti pôsobiace na konateľa, aj keď, ako uvidíme, nie vždy sa takéto rozlíšenie medzi okolnosťami dá viesť.

Vzájomné pôsobenie človeka a spoločnosti z pohľadu človeka je predmetom štúdia sociálnej psychológie. Inými slovami, sociálna psychológia sa „zaoberá otázkou, ako sociálne a kultúrne situácie modifikujú prežívanie a správanie človeka, ktorý v týchto situáciách nevystupuje len ako objekt vplyvu, ale aj ako aktér“.⁵⁴ Typickým predpokladom sociálnych psychológov je, že človek nejedná vo vákuu, kde by zdrojom jeho jednania bola výlučne jeho osoba, ale naopak, že jedná v určitom sociálnom kontexte a určitom prostredí, kde je jeho slobodné jednanie ovplyvniteľné celou radou faktorov inherentných tomuto prostrediu. Najčastejšie medzi tieto faktory patrí pôsobenie autority, skupiny a organizácie alebo vplyv podmienok, okolností, situácií a systémov, v ktorých sa konateľ nachádza. Pod vplyvom týchto faktorov konateľ koná často konformne a submisívne, na úkor autentického vyjadrenia svojej slobodnej vôle.

Cieľom tejto časti bude určiť zodpovednosť konateľa jednajúceho pod vplyvom vonkajších okolností mimo jeho kontrolu, tzv. determinantov⁵⁵, ako je konformita, poslušnosť voči autorite a sila situácie, a či tieto determinanty konštituuju okolnosti

⁵⁴ KOSEK, J. (2004) *Člověk je (ne)tvor společenský. Kapitoly ze sociální psychologie*. Praha: Nakladatelství Argo a Dokořán, s. 34.

⁵⁵ Konateľ je predurčený jemu vlastnými determinantami ako sú jeho charakterové rysy, genetická výbava, sklony a temperament. Týmito vlastnými determinantami konateľa ani determinantami získanými výchovou a ranným pôsobením sociálnych vplyvov a prostredia na jeho osobnosť sa nebudeme zaoberať a budeme ich považovať za súčasť konateľa. Naproti tomu, zaujímať nás bude výsledok súboja slobodnej vôle ako prejavu postoja dospelého, psychicky zdravého konateľa ako „hotového“ produktu spoločnosti, a vonkajších okolností vychádzajúcich zo spoločnosti.

obmedzujúce, prípadne vylučujúce slobodné jednanie a následne i zodpovednosť. K tomu je potrebné spoznať povahu interakcie slobodnej vôle konateľa a týchto determinantov z pohľadu sociálnej psychológie.

Do protikladu budú postavené dôkazy o významnom vplyve vonkajších okolností na slobodnú vôľu a viera vo vnútornú silu vyvierajúcu z človeka, ktorou konateľ dokáže vedome „premôcť“, resp. oslabiť vplyv vonkajších okolností na jeho osobnú integritu a rozhodovanie.

Významný vplyv sociálnych faktorov na jednanie konateľa demonštruje hlavne Standfordský väzenský experiment vedený v sedemdesiatych rokoch sociálnym psychológom Philipom Zimbardom. Naproti tomu, ako dôkaz o víťazstve slobodnej vôle nad vonkajšími okolnosťami, poslúži osobná skúsenosť psychoanalytika a neurológa Viktora Frankla z koncentračného tábora.

3.2. Konformita, poslušnosť voči autorite a sila situácie

Neurológ František Koukolík uvádza ako sociálne príčiny iracionality poslušnosť, konformitu správania a tzv. groupthink.⁵⁶ V určitom zmysle sú to zároveň mody správania, ktoré vylučujú prejav osobného názoru konateľa alebo konanie v súlade s konateľovou slobodnou vôľou. Tieto spôsoby správania sú vyvolané vonkajšími vplyvmi pôsobiacimi na konateľa. Poslušnosť je následkom pôsobenia autority, konformita sa vyskytuje v rámci sociálnych skupín a groupthink je moderný výraz označujúci „spôsob myslenia, ktorému ľudia prepadnú, ak sú členmi súdržnej skupiny, v ktorej snaha po dosiahnutí jednomyselnosti zvíťazí nad motiváciou k vecnému hodnoteniu možnosti jednat' inak.“⁵⁷

Silu situácie môžeme definovať ako takú kombináciu okamžiku, priestoru a ďalších podmienok, ktorá prideliuje konateľovi určitú sociálnu rolu a zároveň dáva konateľovi dostatočnú motiváciu k tomu, aby pridelenú rolu prijal a vžil sa do nej. Sila situácie je výnimočná vonkajšia okolnosť potenciálne vylučujúca zodpovednosť, ktorá môže, okrem iného, vyvolať konformitu i poslušnosť voči autorite.

⁵⁶ KOUKOLÍK, F. – DRTILOVÁ, J. (2006) *Vzpouza deprivantů. Nestvůry, nástroje, obrana*. Praha: Galén, s. 127-128.

⁵⁷ Ibid., s. 128.

Konformita myslenia, cítenia a správania môže mať pôvod v automatickej, vrodenej učiteľnosti⁵⁸ a je vlastne z evolučného hľadiska žiaduca a potrebná pre fungovanie spoločnosti. Problém nastáva, keď sa človek vzdá zodpovednosti za svoje konanie z dôvodu, že sa nachádza v skupine. Snáď najznámejšia demonštrácia konformity sú Aschove experimenty, ktoré ukázali nielen vysokú mieru konformity v rámci skupiny sformovanej ad hoc, ale aj, že odklon od skupinového názoru je psychicky náročný. Z toho vyplýva, že pre člena spoločnosti je byť nonkonformným nepohodlné a psychicky bolestné.⁵⁹

Poslušnosť voči autorite je špecifický druh konformity, kedy jedna osoba podriadi svoju vôľu vôli nadriadenej osoby. Poslušnosť voči autorite sa vyznačuje bezmyšlienkovitým výkonom rozkazu bez ohľadu na jeho škodlivé následky. Milgramove pokusy⁶⁰ ukázali, že dve tretiny populácie sú voči autorite poslušné.⁶¹ Relatívne pozitívnu správou je, že intenzita poslušnosti môže variovať podľa toho, na akom mieste, akou formou, kým a pod. bol rozkaz vydaný. Neposlušnosť voči autorite môže mať za následok nielen spoločenské vyčlenenie ale aj fyzickú ujmu podľa toho, ako veľmi represívny je systém, v rámci ktorého konateľ autorite odporuje.

Vzhľadom k vyššie zmieneným sankciám za neposlušnosť a nonkonformitu je evidentné, že človek nedokáže žiť v spoločnosti bez určitej dávky konformity. Na druhú stranu, konformita a poslušnosť môžu mať zhubný vplyv na individuálnu zodpovednosť.

3.3. Sila situácie: Standfordský väzenský experiment

Standfordský väzenský experiment (experiment) mal pôvodne za cieľ zistiť, ako sa zmení správanie psychicky zdravých jedincov, ktorí budú dočasne, na dobu dvoch týždňov, pobývať v zariadení pripomínajúcom väzenie. Funkciu väzenských dozorcov mali vykonávať rovnako psychicky zdraví a normálni dobrovoľníci z rád študentov, ktorým bola táto úloha dozorcov, resp. väzňov, určená losom. Experiment pôvodne

⁵⁸ Ibid., s. 127.

⁵⁹ ZIMBARDO, P. (2007) *The Lucifer Effect. How good people turn evil*. London: Rider, s. 265.

⁶⁰ V priebehu histórie a naprieč mnohými krajinami boli tieto pokusy niekoľkokrát opakované a zásadne priniesli vždy rovnaké výsledky. ARONSON, E. – ARONSON, J. (2012) *Tvor spoločenský*. Praha: Wolters Kluwer ČR, s. 41- 43.

⁶¹ KOUKOLÍK, F. – DRTILOVÁ, J. op. cit. v pozn. 56, s. 127.

zameraný na správanie väzňov sa však vymkol kontrole, pohltil do deja všetkých zúčastnených, vrátane odborníkov- psychologov, a prekvapil nečakanými závermi týkajúcimi sa správania dozorcov.

Standfordské väzenie sa síce riadilo niekoľkými pravidlami stanovenými experimentátormi, inak však tvorilo systém sám o sebe, kde boli všetky situácie ponechané improvizáčnemu umeniu účastníkov. Dozorcom i väzňom mali pomôcť vžiť sa do ich novej sociálnej role kostýmy: u dozorcov to bola uniforma, slnečné reflexné okuliare a obušok, u väzňov rovnošata v podobe nočnej košele bez spodnej bielizne, pančucha zakrývajúca vlasy a reťaze okolo nôh. Rovnako bolo stanovené, že na začiatku každej zmeny dozorcov musí prebehnúť spočítanie väzňov, zakázané bolo používanie fyzického násilia voči väzňom a ako trest mal slúžiť pobyt na samostatnej cele. K ďalším výraznejším obmedzeniam slobody patrilo, že stravovanie, návštevy a toaleta boli umožnené len v stanovený čas.

V prvý deň experimentu boli väzni zatknutí, boli vzatí na policajnú stanicu, kde prebehli všetky formálne náležitosti zatknutia a uvedení do „väzenia“ v areáli Standfordskej univerzity. Prvý deň sa väzni chichotali a nebrali situáciu vážne, bolo im jasné, že sa jedná o experiment. Dozorcovia sa, naopak, už hneď prvú noc vžili do svojich rolí a začali byť inovatívni, čo sa týka rozkazov a trestov, a tým začali spoluvytvárať systém. Nútili napríklad väzňov, aby pri počítaní svoje čísla spievali, po chvíli, aby ich spievali „ľúbezne“.⁶²

Druhý deň sa väzni pokúsili o vzburu, ktorá skončila jej potlačením dozorcami. Prirodzenou otázkou je, prečo sa väzni - dobrovoľníci obťažovali so vzburou a radšej rovno nevy povedali zmluvu a neukončili experiment. Odpoveď tkvie v psychike väzňov, ktorí prekvapivo už druhý deň svojho pobytu v Standfordskom väzení zoči-voči situácii kapitulovali a vo svojej mysli prijali postavenie ozajstných väzňov držaných na neslobode proti ich vôli. Zlom v myslení väzňov nastal po rozhovore vedúcej postavy vzbury so Zimbardom, kedy tento väzeň pred ostatnými prehlásil, že nie je možné experiment ukončiť a odísť, že nie je možné sa odtiaľ dostať.⁶³

⁶² ZIMBARDO, P. op. cit. v pozn. 59, s. 49 a 50.

⁶³ Ibid., s. 71.

Toto prehlásenie jedného človeka, spolu s ostatnými situačnými okolnosťami zmenilo zmýšľanie dobrovoľníkov o ich postavení ako o účasti na experimente, a to až natoľko, že o pár dní neskôr bol jeden z nich ochotný priznať vinu za fiktívny trestný čin, z ktorého bol v rámci experimentu obvinený.⁶⁴

Experiment bol nakoniec ukončený po šiestich dňoch vďaka intervencii Christiny, priateľky Zimbarda, v čase, kedy už prehľad medzi realitou a simuláciou stratili aj samotní experimentátori, kňaz, rodičia a ďalšie osoby zúčastnené na experimente.⁶⁵

3.4. Premena účastníkov experimentu

Podtitul Zimbardovej knihy o tomto experimente znie: ako sa dobrí ľudia menia na zlých. Presne táto premena sa udiala standfordským dozorcami, ktorí sa dokázali vžiť do svojich rolí prekvapivo rýchlo a prekvapujúca bolo aj prirodzenosť, s akou sa týchto rolí zhostili. Z celkového počtu deviatich dozorcov sa vyprofilovali typy ako „dobrý“, „sadistický“, „efektívny“ dozorca.

Najpočetnejšou skupinou boli tzv. „efektívni“ dozorcovia, ktorí sa síce do svojej role vžili⁶⁶, užívali si moc, ktorá im bola udelená, ale neužívali si pokorovanie väzňov. Jeden z týchto dozorcov neskôr v záverečnej správe uviedol, že: „... úsilím svojej vôle som sa snažil odľudštiť väzňov, aby mohla byť pre mňa táto práca jednoduchšia.“ Zistenie, že väčšina bežných ľudí prijme nejakú sociálnu rolu a začne ju vykonávať efektívne, sa zhoduje s pozorovaním historika Christophera Browninga, ktorý si všimol, že veľké množstvo Židov bolo chladnokrvne deportovaných alebo vyhladených policajným komandom zloženým z obyčajných postarších mužov z Hamburgu.⁶⁷

Sociálne psychologický záver z pozorovaní teda znie, že do role spoľahlivého, prísneho dozorca, resp. efektívneho masového vraha, sa obyčajný človek môže dostať pod

⁶⁴ Ibid., s. 134.

⁶⁵ Ibid., s. 170.

⁶⁶ Jeden z týchto „efektívnych“ dozorcov sa skutočne cítil, že je zodpovedný za nápravu jemu zverených delikventov a pri počítaní väzňov prehlásil: „...cieľom je naučiť vás spievať“ Ibid., s. 65.

⁶⁷ BROWNING, CH. (2001) *Ordinary men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. London: Penguin Books, s. xiii.

vplyvom okolností a stotožniť sa s ňou až natoľko, že prirodzene chce odvieť dobrú prácu.⁶⁸

Naproti tomu, sadistické správanie sa objavilo len u minima dozorcov a ani realite podobná situácia nebola dostatočne silná na to, aby sa z každého psychicky zdravého dobrovoľníka stal dobrý mučiteľ. Podľa Zimbarda si aktivity ako mučenie a zneužívajúce zaobchádzanie s väzňami vyžadujú osobný vzťah mučiteľ a mučený, takže „obyčajný“ človek tomuto účelu nemôže poslúžiť.⁶⁹

Napriek zaujímavosti tohto záveru však treba priznať, že ako taký nerieši otázku miery individuálnej zodpovednosti, resp. otázku, či majú sadistické typy niest' väčšiu zodpovednosť preto, že v danej situácii vyvrelí na povrch ich spiace sadistické sklony, zatiaľ čo u nesadistických ľudí sa prejavila „len“ bežná oddanosť k úlohe, ktorou boli poverení.

3.5. Zimbardove závery z experimentu

Zimbardo v Standfordskom experimente spochybňuje tradičnú predstavu o tom, že zlo sídli v človeku, že zlo je človeku vlastné. Tradičné intuitívne chápanie zla je, že zlí ľudia sa slobodne rozhodnú pre zlo a na základe toho konajú zlo. Zimbardo túto zjednodušenú predstavu sveta dobra a zla naruší tým, že skúma správanie „dobrých“ ľudí v zlých situáciách. Dôležitosť vplyvu prostredia na ľudí vysvetľuje nasledovne: „Systémy sú ako motory produkujúce situácie, ktoré vytvárajú behaviorálne kontexty ovplyvňujúce jednanie konateľov, ktorých kontrolujú. V určitom bode sa môže zo systému stať autonómna entita, nezávislá na tých, ktorí ju pôvodne vytvorili, dokonca aj na tých, ktorí by mali mať nad ňou kontrolu v rámci štruktúry moci. Každý systém si vytvára svoju vlastnú kultúru a viacero systémov môže v súčte prispieť k vytvoreniu kultúry spoločnosti.“⁷⁰

Zimbardo na základe svojich zistení z experimentu pomenúva procesy podporujúce zlo, ktoré v človeku vytvára daná situácia a pôsobí v ňom tú osudnú zmenu z „dobrého“ na

⁶⁸ Tento záver je podporený i závermi z Milgramových pokusov, kedy pokusná osoba cíti hrdosť a zahanbenie v závislosti na tom, ako poctivo vykonala činnosť, ktorú vyžadovala autorita. Podľa BAUMAN, Z. (2003) *Modernita a holokaust*. Praha: Sociologické nakladatelství, s. 223.

⁶⁹ ZIMBARDO, P. op. cit. v pozn. 59, s. 289.

⁷⁰ Ibid., s. 179-180.

zlého. Jedným z týchto procesov je deindividualizácia, kedy človek stráca kontinuitu svojej osobnosti a kontinuitu medzi svojimi minulými, súčasnými a budúcimi hodnotami, a oddá sa okamžiku a impulzívnemu rozhodovaniu. „To, čo je možné a dostupné prevláda nad tým, čo je dobré a správne.“⁷¹

Každá situácia, v ktorej sa človek cíti anonymne, vyvoláva tento proces, čím znižuje u konateľa pocit osobnej zodpovednosti za jednanie, a tým vytvára potenciál pre zlo.⁷² V rámci experimentu bola situácia navodzujúca anonymitu a diskontinuitu osobnosti vytvorená pomocou štylizácie miesta,⁷³ kostýmov⁷⁴, pridelenia sociálnej role, stanovenia základnej hierarchie a pravidiel systému. Študenti sa tak zo dňa na deň stali dozorcami a väzňami a niektorí pod vplyvom týchto okolností opustili svoju osobnosť, hodnoty a zásady, ktoré vyznávali v predchádzajúcom živote⁷⁵ a žili v danom „okamžiku“.

Aby mohol „dobrý“ človek ublížiť druhej ľudskej bytosti musí sa nielen odosobniť sám od seba, ale aj odlúdiť druhú osobu, predmet svojho zlého konania. Odlúštenie sa dá jednoducho navodiť a podporovať pomocou propagandy, stereotypných označení, šírenia predsudkov a ohovárania, až kým nie je budúca obeť v očiach „dobrého“ človeka videná ako neľudský nepriateľ alebo otravný hmyz.

Nielen, že „obyčajný“ človek môže mať problém vidieť v hraničných situáciách v inom človeku ľudskú bytosť, on dokonca dokáže, pod vplyvom okolností, seba samého „odlúdiť“. Poeticky je to popísané Viktorom Franklom: „Človek v koncentračnom tábore, ak sa v ňom len naposledy nevzoprie vedomie vlastnej ľudskej hodnoty, stráca pocit, že je vôbec subjekt, nieto ešte duchom obdarený, vnútorne slobodný jedinec, ktorý má svoju osobnú hodnotu. Sám seba vníma už skôr len ako najnepatrnejšiu súčasť veľkej masy, jeho jestvovanie sa degraduje na úroveň stádovosti. Ľudia už prestávajú

⁷¹ Ibid., s. 305-306.

⁷² Ibid., s. 301.

⁷³ Výskumné priestory v Standfordskej univerzite boli prispôbené tak, aby vyzerali ako skutočné väzenie.

⁷⁴ Pocity anonymity mali dozorcami dodávať hlavne reflexné slnečné okuliare.

⁷⁵ Všetko, čo malo tvoriť autentickú slobodnú vôľu konateľa.

myslieť, strácajú vlastnú vôľu a môžu ich hnať hneď sem, hneď tam, zháňať dovedna, alebo rozháňať ako stádo oviec.“⁷⁶

Zaujímavú interpretáciu Milgramových pokusov poskytuje sociológ Zygmunt Bauman, pričom tieto pokusy považuje za dôkaz závislosti medzi neľudskosťou a modernými spoločenskými vzťahmi. Tým, ako sú spoločenské vzťahy viac a viac racionalizované a technicky zdokonaľované, racionalizuje a zdokonaľuje sa i možnosť a efektívnosť sociálnej produkcie neľudskosti.⁷⁷ Jeden z dôvodov, prečo bola nacistická vyhladzovacia mašinéria taká úspešná, tkvie v relatívne vysokej organizovanosti modernej spoločnosti.

Z kognitívneho hľadiska môže „dobrým“ ľuďom k zlému konaniu dopomôcť aj tzv. morálna neangažovanosť, t.j. určité dočasné vyradenie osobnej morálky z prevádzky. Psychológ Bandura popisuje niekoľko mechanizmov, pomocou ktorých možno tejto neangažovanosti dosiahnuť. Jedným z týchto mechanizmov je predefinovanie zavrhnutiahodného správania na chvályhodné správanie, napr. zabitie nepriateľa vo vojne. Ďalším trikom je minimalizovanie priamej príčinnej súvislosti medzi jednaním a škodlivými následkami, napr. nacistický úradník podpisujúci deportačné rozkazy. A poslednou možnosťou je poprieť negatívne následky svojho jednania, zľahčovať ich, neveriť v ne alebo ich ignorovať.⁷⁸ Je zrejmé, že tieto kognitívne mechanizmy by mohol v sebe iniciovať i samotný konateľ, ale väčšinou je do nich vmanévrovaný vonkajšou situáciou alebo vmanipulovaný inými ľuďmi práve prostredníctvom sociálneho pôsobenia.

3.6. Hrdinovia a tí ostatní

Ako by na tomto mieste ne jeden sociálny psychológ zdôraznil, pôsobenie sociálneho prostredia a človeka nie je jednosmerné. Človek - konateľ pôsobí vo vonkajšom svete a spoluutvára situácie a systémy, do ktorých sa dostáva. Pripomeňme, že v Standfordskom väzení boli stanovené len základné pravidlá. Dozorcom bola daná možnosť, priestor a moc, aby sa správali nemorálne, sadisticky. Dozorcovia

⁷⁶ FRANKL, V. E. (1998) Napriek všetkému povedať životu áno. Psychológ prežíva koncentračný tábor. Bratislava: Slovenský spisovateľ, a.s., s. 76.

⁷⁷ BAUMAN, Z. op. cit. v pozn. 68, s. 217.

⁷⁸ FRANKL, V. E. op. cit. v pozn. 76, s. 310-311.

svojím správaním, ktorým šli nad rámec stanovených pravidiel,⁷⁹ vytvárali nové situácie vo svojej vlastnej réžii, a tak sa podieľali na vytváraní systému, ktorý potom na nich zase recipročne pôsobil a generoval situácie, ktoré ich pohlcovali.

Naproti tomu, väčšina účastníkov aktívne nevytvárala systém, ale vyrovnala sa so situáciou podobne ako „obyčajní muži“⁸⁰, a to tak, že si síce od nej zachovala mentálny odstup, ale správala sa konformne, čiže bola v situácii prítomná len telom a nie duchom. Ako hovorí väzeň Jerry: „...bol som slepý voči následkom svojho jednania. Moja myseľ bola oddelená od môjho jednania.“⁸¹

Pri takomto mentálnom odpútaní sa konateľ nevyjadruje svoj autentický postoj k situácii, ale zároveň si dokáže uchovať odstup od tejto situácie a uchrániť si tak svoju osobnú integritu a hodnoty. Keď táto situácia pominie, dokáže sa vrátiť k starým hodnotám a kontinuálne pokračovať vo svojich morálnych zásadách.⁸²

Ako bolo ukázané na sadistických dozorcoch a submisívnych väzňoch, jednou z reakcií na situáciu je prispôsobenie sa a aktívna spoluúčasť na vytváraní systému. Druhou možnou a najčastejšou reakciou je vnútorné odpútanie sa od situácie a pasívna spoluúčasť na systéme. Poslednou, výnimočnou, zriedka sa vyskytujúcou reakciou je aktívny odpor voči situácii.

Zimbardo v rámci hodnotenia experimentu vyzdvihuje práve tieto výnimočné reakcie niektorých účastníkov experimentu a kladie ich do kontrastu voči väčšinovej skorumpovanosti situáciou. Toto výnimočné konanie považuje za hrdinstvo prejavujúce sa v odhodlaní a aktivite smerom k zmene situácie a systému.⁸³

Jedným z hrdinov je paradoxne najposlušnejší väzeň, ktorý sa bežne podvoľoval rozkazom rád, a dokonca dostával dozorcov do rozpakov otázkami: „Môžem urobiť viac klikov? Môžem ich robiť až do vysilenia?“⁸⁴ Tento väzeň v jedinom prípade odmietol poslúchnuť rozkaz dozorcovi, a to, keď bol vyzvaný označiť iného spoluväzňa

⁷⁹ Napríklad, keď si dozorcovia začali vymýšľať, že väzni majú svoje čísla spievať a potom spievať ľúbezne.

⁸⁰ Členovia nacistického policajného komanda, viď pozn. 67.

⁸¹ ZIMBARDO, P. op. cit. v pozn. 59, s. 168.

⁸² Standfordský väzenský experiment a „Obyčajní muži“ priniesli dôkaz o dočasnej morálnej neangažovanosti.

⁸³ Ibid., s. 446.

⁸⁴ Ibid., s. 75.

za „bastarda“. Jeho morálnou hranicou bolo neznížiť sa k tomu, aby nazval inú osobu vulgárne, a to i za cenu trestu za neposlušnosť.

Ďalším „heroickým“ správaním bolo počínanie väzňa Claya, ktorý zahájil nenásilný protest hladovkou a v rámci svojho pobytu vo väzení dokonca prežil spirituálny zážitok povzbudzujúci ho k odporu.⁸⁵ Poslednou hrdinkou experimentu bola Christina, ktorá bola počas svojej návštevy väzenia danou situáciou zhrozená a jej hrdinský čin spočíval v tom, že iniciovala ukončenie experimentu. Bohužiaľ, Clayovi i Christine na ich hrdinstve uberá fakt, že boli v danom systéme a situácii tak trochu outsidersi.

Clayov silný odpor voči situácii vo väzení sa dá vysvetliť tým, že sa stal väzňom až v tretí deň experimentu, čím mu bola odopretá postupná aklimatizácia na nové podmienky a namiesto postupného prechodu do systému, aký zažili ostatní väzni, bol nečakane hodený už do eskalovanej, netolerovateľnej situácie. Christina sama uvádza, že za hrdinku sa nepovažuje, pretože nebola na experimente priamo zúčastnená, nebola jej pridelená žiadna sociálna rola, nepodpísala zmluvu, nebola so situáciou v každodennom kontakte, a preto si dokázala zachovať odstup a zdravý úsudok.

Ohľadne hrdinstva Claya a Christiny teda možno uzavrieť, že aby sa človek vymanil situácii a dokázal aktívne vystúpiť proti nej, musí byť určitým spôsobom už od začiatku tejto situácii cudzí. Väčšina zúčastnených osôb sa, pod tlakom situácie, zmôže len na morálny dištanc a inak sa prirodzene podieľa na zle, ktoré situácia vytvára a podporuje.

Samozrejme, v reálnom živote môžu nastať situácie, kedy aktívne vystúpenie proti systému vylučuje ďalšie prežitie v rámci systému. V týchto prípadoch nie je v moci človeka zmeniť vonkajšie okolnosti, ale je v moci človeka zaujať postoj k situácii. Najpresvedčivejším dôkazom o tejto reakcii na situáciu je osobné svedectvo Viktora Frankla z koncentračného tábora. V najľudskejších podmienkach, aké si len možno predstaviť, záviselo prežitie na dvoch faktoroch: náhode a vôli prežiť. Inými slovami, prežili len tí, ktorým to doprial osud a ktorí boj o život nevzdali. „Človek nie je slobodný od podmienok, ale je len slobodný k tomu, aby k nim zaujal stanovisko.[...] Pretože koniec koncov záleží na ňom, či podmienkam podľahne, alebo či sa im podrobí.

⁸⁵ Ibid., s. 165.

Existuje totiž priestor, v ktorého rámci sa môže nad ne pozdvihnúť, čím sa môže pozdvihnúť z ľudskej dimenzie.⁸⁶

3.7. Slobodná vôľa alebo sila situácie?

Zimbardov experiment nakoniec priniesol relatívne ambivalentné zistenie ohľadne prirodzenosti človeka a jeho slobodnej vôle. Dokázal, že v pozitívnej rovine môže konateľ konať dobro i zlo a môže byť pre svojho blížneho všetkým - anjelom i diablom. Prevala sily situácie nad slobodnou vôľou konateľa a integritou jeho osobnosti ale vrhá konateľa a jeho blížnych do obrovskej neistoty, kedy nie predpovedateľné, ako sa konateľ v nových situáciách zachová.

Napriek tejto neistote Zimbardo vidí nádej v tom, že konateľ nie je voči situácii bezmocný. Naopak, upozorňuje, že proti situačným determinantom sa dá bojovať, a to tak, že si konateľ uvedomí ich prítomnosť a silu a naučí sa metódam odolávania a odporu.⁸⁷

To isté sa týka i konformity. Konateľ môže racionálne reflektovať konformitu ako určitú tendenciu, evolučný inštinkt, ktorý ho však nezabavuje samostatnosti a zodpovednosti za jeho konanie. Konateľovi by mala prísť pri definícii hranice medzi pro-sociálnou a anti-sociálnou konformitou na pomoc i spoločnosť, a to práve zdôrazňovaním významu individuálnej zodpovednosti, racionality a citlivosti voči humanitným ideálom. Jeden výskum ukázal, že ľudia sú odolnejší voči konformite, keď sa od nich vyžaduje racionálne odôvodnenie ich rozhodnutia.⁸⁸ Odolnosť voči konformite v pasivite⁸⁹ je väčšia, pokiaľ majú ľudia pocit, že zdieľajú spoločný osud, resp. majú pocit spolupatričnosti a že situácii, v ktorej sa nachádzajú sa nedá uniknúť a musia jej čeliť.⁹⁰ Zimbardo radí, že „dobrou cestou, ako sa vyhnúť zločinom

⁸⁶ FRANKL, V. E. (2006) *Vôľa ke smyslu*. Brno: Cesta, s. 109.

⁸⁷ ZIMBARDO, P. op. cit. v pozn. 59, s. 446. Viac o metódach odporu sa možno dozvedieť na www.lucifereffect.com/guide.htm [prístup dňa 24. 6. 2013]

⁸⁸ ARONSON, E. – ARONSON, J., op. cit. v pozn. 60, s. 22.

⁸⁹ Alebo tzv. syndrom Kitty Genoveseovej.

⁹⁰ Vyššia pravdepodobnosť poskytnutia pomoci vo vagóne metra než na ulici v New Yorku. ARONSON, E. – ARONSON, J., op. cit. v pozn. 60, s. 50.

z poslušnosti je založiť si osobnú autoritu a vždy si uvedomovať plnú zodpovednosť za svoje jednanie.⁹¹

Ohľadne ambivalentnosti povahy človeka vedie i Frankl podobnú úvahu: „Čo je človek? Je to bytosť, ktorá sa stále rozhoduje. A rozhoduje sa stále znovu, čím je, čím v najbližšom okamžiku bude. Sú v ňom možnosti od anjela až po diabla.“⁹²

Presvedčenie o možnom víťazstve vôle nad vonkajšími okolnosťami formuloval a svojimi trpkými skúsenosťami a pozorovaniami doložil rovnako Frankl. „Človeku v koncentračnom tábore možno vziať všetko, len nie poslednú ľudskú slobodu postaviť sa k daným okolnostiam tak alebo onak. A toto ‘Tak alebo onak‘ existovalo! A každý deň, každá hodina v tábore prinášala tisícové príležitosti rozhodnúť sa pre, alebo proti tým silám zla, ktoré hrozili, že ulúpia človeku to najvlastnejšie, jeho vnútornú slobodu, a zvedú ho k tomu, aby sa zriekol slobody i dôstojnosti, stal sa obyčajnou hračkou a objektom vonkajších podmienok [...]“⁹³

Záver vyplývajúci ohľadne ľudskej povahy a interakcie slobodnej vôle a vonkajších okolností teda je, že nie sú a priori dobrí ani zlí ľudia; ľudia sú takí, akými sa rozhodnú byť v momentálnej situácii. A majú možnosť sa rozhodnúť slobodne, bez ohľadu na vonkajšie okolnosti. Uskutočnenie tejto ľudskej schopnosti pozdvihnúť sa nad okolnosti a zachovať sa slobodne však v reálnom živote nie je pravidlom, ale skôr výnimkou.

Povedzme, že človek prijme fakt, že je „nad“ okolnosťami, a slobodne môže vyjadriť svoju vôľu, či už vo forme aktívneho odporu alebo zaujatia postoja. Je však človek schopný zvládnuť takúto maximálnu mieru slobody? Frankl vysvetľuje, že to možné je. Sloboda má totiž dva aspekty, negatívny a pozitívny. V negatívnom aspekte sloboda znamená byť „slobodný od“ a v pozitívnom byť „slobodný k“. Byť „slobodný k“ znamená mať zodpovednosť.⁹⁴ Frankl, z pozície zakladateľa logoterapie ako psychoterapie vychádzajúcej z vôle k zmyslu, jedným dychom dodáva, že zmyslom existencie je neutiecť od „slobody k“, ale prijať zodpovednosť za svoju existenciu.⁹⁵

⁹¹ ZIMBARDO, P. op. cit. v pozn. 59, s. 275.

⁹² FRANKL, V. E. op. cit. v pozn. 86, s. 64.

⁹³ FRANKL, V. E. op. cit. v pozn. 76, s. 98.

⁹⁴ FRANKL, V. E. op. cit. v pozn. 86, s. 34.

⁹⁵ Ibid., s. 35.

Frankl zachádza dokonca ďalej a formuluje postulát na kolektívnu zodpovednosť, v rámci ktorej by mal človek spoluzodpovednosť za akéhokoľvek iného človeka a zároveň za každého človeka.⁹⁶

3.8. Záver

Napriek tomu, že šanca víťazstva slobodnej vôle človeka nad okolnosťami je z psychologického hľadiska uznaná, rovnako závery psychológov priznávajú, že tohto vzopnutia vôle sú schopní len výnimoční ľudia. Väčšina ľudí tlaku podľahne. Aplikujúc tento záver na právo, vyvstáva otázka, či by právo nemalo uznať konformitu a silu situácie za okolnosti vylučujúce individuálnu zodpovednosť.

Ďalšou oblasťou hodnou úvahy je, či je legitímne vyvodzovať zodpovednosť za následky konformného konania spadajúceho pod skutkovú podstatu nejakého trestného činu, keď samotná spoločnosť je na konformnom správaní založená a implicitne ho vyžaduje. Poznatky sociálnej psychológie by mohli teoreticky spochybniť i legitimitu vyvodzovania zodpovednosti konateľa za konanie v prípade, že koná zlo ako dôsledok toho, že sa nachádza v situáciách, kedy je ľudsky prirodzené robiť zlé skutky.

A nakoniec, sociálna psychológia priniesla záver, že spoločným vedľajším produktom konformity⁹⁷ a sily situácie je rozplynutie individuálnej zodpovednosti. Tento jav zdanlivo vedie k problému určenia zodpovedného subjektu, resp. problému pripísateľnosti jednania konateľovi.

Čo sa týka konformného jednania, vyvodzovanie zodpovednosti za jednanie v konformite môže byť jednou z najdelikátnejších operácií v práve, zvlášť ak sa jedná o konformitu so správaním väčšiny spoločnosti, ale pritom nonkonformitu s právnym poriadkom. V praxi môže nastať situácia, kedy je v spoločnosti určitá nemorálna a protiprávna činnosť tolerovaná, a práve fakt, že táto činnosť je konformná s väčšinovým správaním, sťažuje jej stíhanie. Ako príklad môže poslúžiť akcia čisté ruky, ktorá prebehla v deväťdesiatych rokoch v Taliansku. Jednalo sa o aktivitu talianskych trestných sudcov, ktorí sa snažili očistiť politiku od korupcie. Korupcia bola však v tom

⁹⁶ Ibid., s. 70.

⁹⁷ Zahrňujúcej i poslušnosť voči autorite.

čase v Taliansku bežnou praxou a spôsobom financovania politických strán. Akcia čisté ruky preto vyvolala otázku legitimacy trestania síce protiprávneho, ale dlhodobo a väčšinou konformného a tolerovaného správania.⁹⁸

Čo sa týka pôsobenia situácie na konateľa, konateľ páchajúci zlo ex post často ani nepovažuje takéto jednanie za svoje a nechápe, prečo ho spoločnosť pripisuje práve jemu.⁹⁹ Napríklad, sadistický dozorca z experimentu mesiac po jeho ukončení v televíznej šou so slzami v očiach zaprel zodpovednosť za svoje správanie so slovami: „Prečo mi nikto nič nepovedal, keď som začal zneužívať ľudí? Začal som byť vulgárny a nikto ma nezastavil. Prečo?“¹⁰⁰ Úprimne sa cítil byť obeťou situácie a pociťoval ako krivdu, že určitá autorita mu dala možnosť byť sadistickým a keď sa skutočne takým stal, tak mu v jeho sadistickom konaní nezabránila.

Konformita i sila situácie navyše implikuje otázku o rozdelení zodpovednosti medzi viacero subjektov. Inými slovami, či je možné rozdeliť zodpovednosť za konanie konateľa jednajúceho v rámci systému, kde je sociálne determinovaný k určitému správaniu, ktoré by mu za iných okolností nebolo vlastné a ktoré nezodpovedá jeho hodnotám, medzi konateľa a systém?

Zimbardo, obhajca sily situácie a systému, zameriava pozornosť práve na tých, ktorí škodlivý systém a situáciu vytvorili, prípadne sa podieľali na ich udržaní. V rámci experimentu Zimbardo sám seba viní zo „zla nečinnosti“, ktoré ticho a pasívne umožnilo iným konať zlo.¹⁰¹ Pozitívnym prínosom sociálnej psychológie na pole práva je teda vznesenie nároku na zohľadnenie miery zodpovednosti autorít za systémy a situácie, ktoré vytvárajú a udržujú.

Právo je však založené na individuálnej zodpovednosti a neuznáva kolektívnu zodpovednosť, prípadne delenie viny medzi konateľov. V rámci právom uznaných hierarchických systémov sú síce nadriadení do určitej miery zodpovední za konanie

⁹⁸ Pre hlbšiu úvahu o konformite a roli sudcov v akcii čisté ruky vid' STANKOVÁ, E. (2012) Soudce hrdina a úvahy s tím související. In: Kysela, J. a Ondřejková, J. (eds). *Jak se píše o soudech a soudcích*. Praha: Leges, s. 177-186.

⁹⁹ Z reálneho života je možné uviesť typické ospravedlnenie: „To bola taká doba.“ Alebo „Všetci to tak robili“. Takto rozčarovaní konatelia sa vlastne len upínajú k novozákonnému: „Kto je bez viny, nech prvý hodí kameňom.“

¹⁰⁰ ZIMBARDO, P. op. cit. v pozn. 59, s. 194.

¹⁰¹ Ibid., s. 181. Zimbardo mal ako vedúci experimentu zodpovednosť za jeho priebeh a za zdravie dobrovoľníkov.

svojich podriadených, ale táto zodpovednosť reflektuje skôr povinnosti nadradených subjektov vyplývajúce zo vzťahu nadriadenosti než zodpovednosť za systém ako samostatnú entitu.¹⁰²

Právo rovnako nepozná trestnú zodpovednosť za konformitu, resp. trestný čin konformity podobný trestnému činu opilstva. Teoreticky by sa totiž dalo uvažovať o rozdelení zodpovednosti za určité konanie pod vplyvom situácie medzi subjekt zodpovedajúci za systém, resp. situáciu a medzi konateľa, ktorý by bol vlastne zodpovedný len za to, že podľahol situácii, resp. že konal konformne. V úvahu by prichádzala právna konštrukcia trestného činu konformity podobná konštrukcii trestného činu opilstva, kedy sa páchatel' uvedie do stavu nepríčetnosti a jednaním v stave nepríčetnosti spácha čin inak trestný.¹⁰³ Páchatel' trestného činu opilstva je potom zodpovedný len za uvedenie sa do stavu nepríčetnosti a nie za čin, ktorý v tomto stave učinil. Analogicky by pri trestnom čine konformity bol konateľ zodpovedný za to, že jednal konformne a nie za čin, ktorý pod vplyvom skupiny alebo situácie učinil.

V teoretickej rovine možno považovať síce túto úvahu za provokatívnu, avšak prakticky by zrealizovanie tejto myšlienky pravdepodobne prinieslo problémy ohľadne určenia miery zodpovednosti konateľa a systému, príčinnej súvislosti, dokazovania a pod. Okrem toho, mohlo by byť neprimerane problematické, ale rovnako aj z psychologického pohľadu zaujímavé, ako určiť, či mala situácia na konateľa vplyv vyvolávajúci stavu podobný stavu nepríčetnosti.

Z pohľadu ochrany právnych princípov a hodnôt je však potreba trpezlivo konštatovať, že každé porušenie práva sa odohráva v rámci spoločnosti, za pôsobenia spoločnosti a v určitej situácii. V normotvornej rovine je preto všeobecné vyňatie subjektov ovplyvnených sociálnymi faktormi ako konformita a sila situácie nemysliteľné. Tým vlastne právo implicitne kladie na konateľa nárok jednať racionálne a uvedomele na úrovni výnimočného človeka schopného odolávať tlaku skupiny a vplyvu situácie. Účinky tohto „nadštandardného“ požiadavku by mohli byť zmiernené aspoň v štádiu vyvodzovania zodpovednosti a trestania. Snád' bolo možné požadovať, aby sudca prihliadol k miere vplyvu situácie, ktorá by sa síce nedala nazvať okolnosťou

¹⁰² Typickým príkladom je nadriadený a podriadený v rámci verejnej správy alebo výkon rodičovskej zodpovednosti.

¹⁰³ Vid' posledná kapitola právnej časti.

vylučujúcou zodpovednosť, ale aspoň okolnosťou zdôvodňujúcou zníženie, prípadne odpustenie trestu.

Ak teda „zásadne sociálne ovplyvneného“ konateľ¹⁰⁴ uznáme za zodpovedného za jeho konanie pod vplyvom situácie, je treba mu pripísať i určitý subjektívny vzťah k danému konaniu, resp. formu zavinenia. Pravdepodobne by sa zavinenie takto zásadne sociálne ovplyvneného konateľ¹⁰⁴ malo kategorizovať na najnižšom možnom stupni ako nevedomá nedbalosť, pretože konateľ nevedel, že koná zlo, ale vedieť to mal a mohol.

¹⁰⁴ Pojem „zásadne sociálne ovplyvneného“ konateľ¹⁰⁴ bolo potrebné zaviesť kvôli rozlíšeniu konateľ¹⁰⁴ významne (nadštandardne silne) ovplyvneného od konateľ¹⁰⁴ štandardne ovplyvneného, pretože, ako bolo uvedené vyššie, každý konateľ je do určitej miery sociálne ovplyvnený.

4. FILOZOFICKÁ ČASŤ

4.1. Úvod

V rámci filozofickej časti bude slobodná vôľa a zodpovednosť preskúmaná argumentačne. Téma slobodnej vôle je pôvodne filozofické téma a históriou filozofie sa tiahne ako červená niť. Napriek tomu, že sa o slobodnej vôli vedú vo filozofii stáročné debaty, otázka slobodného rozhodovania zostáva nezodpovedaná a spor medzi tými, čo uznávajú slobodnú vôľu a tými, čo si myslia, že ľudské konanie, tak ako všetky ostatné udalosti vo svete, sa deje z nutnosti, zostáva otvorený.

Základnou úlohou filozofie je klásť otázky a snažiť sa ich následne racionálne a logicky korektne zodpovedať. Filozofovia by, samozrejme, mali vo svojich premisách vychádzať zo súčasného stavu vedy a jej poznatkov o povahe sveta a z intuitívnych predpokladov, ako je napr. Dôsledkový argument.¹⁰⁵

Cieľom tejto časti bude pokúsiť sa nájsť vnútorne koherentnú definíciu slobodnej vôle, ktorá by zároveň vyhovovala ako hodnotovým nárokom práva, napr. na spravodlivosť, tak i praktickým nárokom práva, napr. na flexibilitu a presvedčivosť. Týmto by právo získalo filozofický základ a oporu pre vytvorenie svojej vlastnej definície slobodnej vôle.

Spor Erazma s Lutherom demonštruje hlavne rozdielnosť pozitívneho a normatívneho prístupu k otázke slobodnej vôle. Už v úvode bolo naznačené, že rozdielnosť týchto prístupov môže byť jednou z pravdepodobných príčin nekonečnosti debaty o slobodnej vôli. Prvou otázkou v rámci debaty o slobodnej vôli je preto otázka po hodnotách. Zjednodušene povedané, pozitívny prístup symbolizuje hľadanie pravdy bez ohľadu na riziká pre spoločnosť. Naproti tomu, normatívny prístup vyznáva ako svoju hodnotu vieru v slobodnú vôľu i za cenu jej momentálnej neobhájiteľnosti, pretože slobodná vôľa, rovnako ako napr. duša alebo Boh, nebola zatiaľ empiricky dokázaná.

Moderná filozofická debata o slobodnej vôli už priamo dáva do hry argumenty pre a proti slobodnej vôli i podmienky, za akých sú tieto pre a proti možné. Samozrejme, ani moderní filozofovia nie sú imúnni voči tomu, aby pristupovali k slobodnej vôli

¹⁰⁵ Dôsledkový argument bude vysvetlený nižšie v modernej filozofickej debate o slobodnej vôli.

primárne z pozitívneho alebo normatívneho pohľadu. Bohužiaľ, nie je jasné, do akej miery sú si tejto svojej predpojatosti vedomí¹⁰⁶, pretože im poväčšine nerobí problém napádať argumenty opodstatnené len z normatívneho hodnotového stanoviska argumentmi z pozitívneho stanoviska a naopak.

K hlavným a historicky významným smerom v rámci filozofickej debaty o slobodnej vôli patria libertariánizmus a inkompatibilizmus, pričom súčasní filozofovia nadväzujú na argumenty svojich predchodcov.¹⁰⁷ V súčasnej filozofickej debata sa vyskytuje i niekoľko moderných, netradičných smerov, z ktorých boli do tejto kapitoly zaradené revizionizmus a iluzionizmus, pretože sú pre právo pravdepodobne najprínosnejšie.

4.2. Spor Erazma s Lutherom

4.2.1. Úvod

Erazmus v úvode *Diatribae* prehlasuje, že pre odpor k „nedotknuteľným pravdám“ radšej v otázkach viery zastáva skeptický prístup kedykoľvek mu to umožní autorita Písma a cirkevných uznesení.¹⁰⁸ Ďalej Erazmus samotnú otázku slobodnej vôle považuje za jednu z oblastí, ktoré si zrejme Boh prial ponechať v skrytosti a nezjavil ju plne ľudskému poznaniu. Navyše upozorňuje, že aj keby boli niektoré tajomstvá viery ľudskému poznaniu dostupné, nie je vhodné ich okázalo preberať pred „obecným ľudom“¹⁰⁹, pretože to prináša viac nesvornosti než lásky. „Hovoriť pravdu je síce dovolené, ale napriek tomu nie je prospešné ju hovoriť komukoľvek, kdekoľvek a akokoľvek.“¹¹⁰ Erazmus teda predovšetkým zastáva zdržanlivosť vo formulovaní absolútnych právd ohľadne slobodnej vôle a plne si uvedomuje nebezpečenstvo otvorenia a prenesenia takýchto otázok pred bežného veriaceho.¹¹¹

Naproti tomu Luther zaujíma presne opačný postoj, cíti, že pravda musí prehovoriť pred všetkými, tu a teraz. Luther odsudzuje Erazmov skeptický postoj a je pripravený

¹⁰⁶ Otvorene sa k tomu priznávajú napríklad revizionisti.

¹⁰⁷ Za klasických kompatibilistov sa považuje Hobbes a Hume, medzi známymi libertariánmi sa vyskytovali Kant, Tomáš Akvinský.

¹⁰⁸ ERAZMUS ROTTERDAMSKÝ (2006) *O svobodné vůli. De libero arbitrio*. Praha: OIKOYMENH, s. I a.

¹⁰⁹ *Ibid.*, s. 133.

¹¹⁰ *Ibid.*, s. 121.

¹¹¹ Rozšírením kníhtlače boli debaty, ktoré sa predtým viedli výlučne na akademickej pôde alebo v kláštoroch, sprístupnené širokému publiku.

vysloviť neochvejné tvrdenia na účet slobodnej vôle. Vyčíta mu i „alibistický“ postoj¹¹² ohľadne vhodnosti diskusie o slobodnej vôli, pretože považuje odpoveď na otázku slobodnej vôle za kľúčovú pre poznanie Boha. „Ak nepoznám Boha nemôžem si ho ani ctiť, chváliť ho, modliť sa k nemu, ďakovať mu a slúžiť mu, lebo neviem, koľko si môžem pripísať a koľko mu dlžím.“¹¹³ Luther teda potrebuje mať istotu v účtovnej bilancii voči Bohu. Pre Luthera je otázka slobodnej vôle naliehavou a životne dôležitou otázkou, pretože mu jeho jednoznačné odpovede na ňu pomáhajú prekonať neistotu vo veci spasenia. Snáď i preto je výber témy do diskusie jediný, za čo si Erazmus od Luthera vyslúžil pochvalu.

Obaja diskutéri sa sústreďujú na slobodnú vôľu vo vzťahu ku spásu a Božej milosti, resp. pýtajú sa, koľko môže spraviť slobodná vôľa pre spásu duše.

4.2.2. Slobodná vôľa u Erazma

Ako už bolo vyššie povedané, Erazmus uchopuje otázku slobodnej vôle skrze úryvky zo Svätého Písma. Slobodnú vôľu definuje nasledovne: „Slobodným rozhodovaním na tomto mieste rozumieme silu ľudskej vôle, prostredníctvom ktorej sa človek môže kloniť k tomu, čo vedie k večnej spásu alebo sa od toho odvracať.“¹¹⁴ V Diatribe slobodná vôľa nebola dokázaná argumentačne ani empiricky, ale tvrdením, že, ak by slobodnej vôle nebolo, veľká časť Svätého Písma by sa ukázala byť nezmyselná, prípadne zbytočná, preto Sväté Písmo ako celok slobodnú vôľu potvrdzuje. S úryvkami z Písma, ktoré slobodnú vôľu vyvracajú a kladú dôraz na Boží majestát a milosť, sa Erazmus vyrovnáva odporúčením, že väčšinu z nich netreba interpretovať doslovne ale obrazne. Ďalej Erazmus priznáva, že Boh môže človeka použiť ako nástroj svojej vôle a že Boh je prítomný v každom ľudskom jednaní, i v tom zlom, ale zloba tohto jednania nespočíva v Bohu, ale v človeku. Uvedené môžeme vyložiť nasledujúcim spôsobom: Boh určuje mieru slobodnej vôle, do akej sa môže uplatniť, t.j. môže ju nechať presadiť sa úplne alebo len minimálne, čo však nemá vplyv na to, že človek slobodnú vôľu ako takú má. Zároveň každé ľudské jednanie sa deje s „Božím požehnaním“, t.j. ak ho Boh priamo nespôsobuje, mohol by ho zvrátiť, ak by chcel, a že každé takéto jednanie je

¹¹² Luther nazýva Erazma Proteom.

¹¹³ LUTHER, M. (2011) *O neslobodnej voli: De servo arbitrio*. Kežmarok: ViViT, s. 21.

¹¹⁴ ERAZMUS ROTTERDAMSKÝ op. cit. v pozn. 108, s. 135.

v konečnom dôsledku dobré pre Boží účel, len niektoré sa nám zdajú zlé podľa toho, ako zodpovedajú ľudskému poznaniu dobra a zla.

Erazmus popisuje príbeh slobodnej vôle skutočne poeticky. Príbeh sa začína stvorením, kedy Boh človeka obdaroval dokonale slobodnou vôľou a rozumom, ktorý vedel spoľahlivo odlíšiť dobré od zlého. Avšak následkom prvého hriechu mu myseľ potemnela a vôľa zostala pokrivená.¹¹⁵ Preto človek stále tiahne k hriechu a sám sa nedokáže pozdvihnúť k dokonalosti mysle a vôle, akú mal pred svojím pádom. Ku každému dobrému skutku potrebuje Božiu asistenciu v podobe Božej milosti. Takisto svoju spásu má človek správne pripisovať len Božej milosti.

Úloha slobodnej vôle je, podľa Erazma, v učení cirkevných otcov premenlivá, podľa toho, “čo má ktorý z nich na zreteli. Tí, ktorí odmietajú zúfalstvo a istotu a chceli ľudí povzbudiť k nádeji a úsiliu, prikladali slobodnej vôli značnú váhu.”¹¹⁶ Táto veta, čítaná v kontexte Erazmovho úvodu, sa mi zdá byť pre pochopenie výkladu celej Diatribe kľúčová. Erazmus pristupuje k otázke slobodnej vôle zdržanlivo, a predsa pokladá za dôležité, aby nezačala byť vnímaná v podobe prezentovanej Lutherom - ako slobodná vôľa absentujúca.

V súlade s tradíciou učení cirkevných otcov, Erazmus kladie v otázke slobodnej vôle dôraz na to, ako by sme slobodnú vôľu mali vnímať a nie, aká v skutočnosti je. V tomto svetle prezentuje i vybrané úryvky z Písma. Nezáleží na tom, či vykladá starozákonný alebo novozákonný citát, či citát v prospech alebo v neprospech slobodnej vôle, vždy čitateľa vedie v k tomu, aby pochopil, na čo Boh v konkrétnej situácii chcel upriamiť pozornosť človeka. Keďže predpokladá, že Boh je nekonečne dobrý, upriamuje človeka vždy tam, kam je to potrebné pre jeho spásu. Keď boli Židia spupní a namyslení, zoslal na nich pohromu, aby tak vyjadril prevahu svojej vôle a ukázal im, že ich vôľa neznamená nič a nemajú sa na ňu spoliehať. Keď dal Boh Mojžišovi zákony, vyjadril tým dôveru v slobodnú vôľu človeka. Bolo by predsa pochabé domnievať sa, že by Boh dal človeku zákon, o ktorom by vedel, že nie je v jeho silách ho plniť.¹¹⁷ Ďalej,

¹¹⁵ Ibid., s. 137.

¹¹⁶ Ibid., s. 143.

¹¹⁷ Interpretáciu Erasma v podobnom duchu vedie i Kosek (2008) Doslov prekladateľa. In: Slaterová, L. *Pandořina skříňka*. Praha: Nakladatelství Argo a Dokořán, s. 287-288.

v Novom zákone je napísané: „Pod’te za mnou a urobím vás rybármi ľudí.“¹¹⁸, „Proste a dostanete, hľadajte a nájdete, klopte a bude vám otvorené.“¹¹⁹čo inými slovami znamená prejavte svoju vôľu, spravte, čo je dobré a budete odmenení. Alebo, jednajte tak, ako keby ste slobodnú vôľu mali a budete odmenení.

Medzi riadkami sa dá čítať, že Erazmus rozlišuje dve roviny, resp. slobodnú vôľu v dvoch rozdielnych vzťahoch: vo vzťahu k dobrému životu, t.j. či je v možnostiach človeka, aby viedol dobrý život a vo vzťahu ku spáse, t.j. či je v silách človeka, aby si svojím jednaním zaslúžil spásu. Čo sa týka spásy, tú pripisuje Bohu s tým, že človek môže k svojej spáse prispieť dobrým životom. Prikláňa sa k názoru, že jednanie sa dá rozdeliť na začiatok, priebeh a koniec, kedy slobodná vôľa pôsobí a ľudská snaha má význam aspoň v etape priebehu.¹²⁰ Čo sa týka dobrého života, hovorí: „Ak má však byť všetko dané len púhou nutnosťou, potom je naše snaženie buď úplne nezmyselné alebo prinajmenšom zbytočné.“¹²¹ V konečnom dôsledku teda Erazmus vyslovuje vieru v to, že keďže Sväté Písmo nabáda k snahe o dobro a schopnosť snažiť sa bola človeku daná, nie je nezmyselné snažiť sa o dobrý život.

4.2.3. Slobodná vôľa u Luthera

Luther vo svojom diele prezentuje ľudskú vôľu ako ťažné zviera: „Ak sa na ňu posadí Boh, chce a ide, kam chce Boh...“ „Ak sa na ňu posadí Satan, chce a ide, kam chce Satan.“¹²² Luther pripisuje ľudskej vôli len pasívnu schopnosť byť uchopenou Duchom Svätým a byť naplnenou milosťou.¹²³ Lutherov odpor k slobodnej ľudskej vôli pramení skôr z jeho učenia, kde chápe slobodnú vôľu ako prekážku na ceste ku spáse než z výkladu Písma Svätého. Dôvod tohto postoja však neposkytuje ani tak samotný text *De Servo Arbitrio*, ako skôr jeho zasadenie do širších súvislostí celého Lutherovho pôsobenia.

Treba si pripomenúť, že Lutherovým verejným debutom bolo jeho vystúpenie proti odpustkom, resp. autorite cirkvi odpúšťať hriechy. Neskôr sa Luther zameriava na boj

¹¹⁸ Evanjelium podľa Matúša. Mt 4, 19.

¹¹⁹ Evanjelium podľa Lukáša. Lk 11, 9.

¹²⁰ ERAZMUS ROTTERDAMSKÝ op. cit. v pozn. 108, s. 241.

¹²¹ Ibid., s. 167.

¹²² LUTHER, M. op. cit. v pozn. 113, s. 41.

¹²³ Ibid., s. 42.

proti hierarchii v cirkvi a monopolu cirkevných otcov na výklad Písma, ktoré je podľa neho jasné každému vo svojom prirodzenom znení a nepotrebuje žiadny výklad. Spoločným rysom týchto bojov je snaha pokoriť authority. Luther chcel, aby vysokí cirkevní hodnostári, vrátane pápeža, doznali svoju hriešnosť a prestali sa honosiť svojím majestátom odpúšťať hriechy a autoritatívne interpretovať Písmo. V rovnakom duchu útočí i proti Erazmovi, na ktorom mu nie je sympatické, že ho v otázke slobodnej vôle kladie do kontrastu s generáciami cirkevných otcov a chce Erazma „prinútiť“, aby uznal, že on, Luther, je schopný „posúdiť“ Písmo.¹²⁴

Lutherovo učenie je skutočne popretkované túžbou pokoriť nielen authority ale každého človeka v mene dosiahnutia spásy. Luther verí, že Boh spasí len človeka porazeného a zúfaleho: „Kto však skutočne nepochybuje o tom, že úplne závisí od vôle Božej, ten si plne zúfa, nevolí nič vlastné ale všetko očakáva od konajúceho Boha“.¹²⁵ Až keď sa človek zriekne slobodnej vôle, prizná, že jeho činy nie sú jeho a všetko bude pripisovať Božej vôli, bude sa môcť domáhať Božej milosti ako odmeny za pokoru a zúfalosť, do ktorej sa uvrhol, lebo Boh „tým, čo sú zúfalí a pokorili sa s určitosťou sľúbil milosť“¹²⁶. Tu znovu Luther zdôrazňuje istotu milosti a spásy ako odmeny za pokoru.

Vskutku, k výkladu Lutherových snáh a myšlienok treba pristupovať pod zorným uhlom toho, že istota spasenia a istota vo vzťahu k Bohu pre Luthera znamená najvyššiu hodnotu a hybnú silu celého jeho snaženia.¹²⁷ Zdá sa, že Erasmus Luthera najviac rozčúľil práve tým, že neurčil presne mieru, akou sa slobodná vôľa podieľa na spáse a tým ponechal Luthera v neistote. Pre Luthera z toho plynie len jediný záver, a to, že slobodnú vôľu treba zasvätiť na oltári Božej milosti, aby bola dosiahnutá najvyššia možná istota spásy.¹²⁸

Potiaľto by sa Lutherove učenie o neslobode vôle dalo pokladať za priamočiare, jasné a pochopiteľné. K otázkam však puďí Lutherova nekonzistentnosť v tom, komu pripisuje ľudské jednanie, resp. zodpovednosť. Luther priznáva dokonalú slobodnú vôľu

¹²⁴ Ibid., s. 14.

¹²⁵ Ibid., s. 40.

¹²⁶ Ibid., s. 38.

¹²⁷ Isteže, snaha strhnúť authority do prachu pokánia by sa dala vysvetliť i inak, to už by však bola práca pre psychoanalytikov. Pre účely tejto práce budeme Lutherovu snahu pokoriť authority, aby si mohli aj oni nárokovať Božiu milosť, radšej pripisovať istote ako najvyššej hodnote, ku ktorej Luther smeroval.

¹²⁸ U Luthera sa Božia milosť so slobodnou vôľou vylučuje.

iba Bohu¹²⁹, keď však hovorí o ľudskej vôli, dáva ju do područia vôle Satanovej alebo Božej a to bez toho, že by sa vyrovnal s otázkou pôsobenia Božej vôle na Satanovu. Na jednom mieste Luther píše: “Hoci Boh cez zlých koná zlo, predsa nemôže konať zle, lebo je sám dobrý. Aj zlých používa ako nástroje, ktoré sa nemôžu vyhnúť prístupu a hybnej sile jeho moci. Chyba je teda v nástrojoch, ktoré Boh nenecháva nečinné. Tak sa deje zlo na popud Boha.”¹³⁰ V tejto pasáži vypadol z hry Satan a je teda dosť dobre možné, že zlo sa deje z vôle Božej. Pôsobia teda na ľudskú vôľu nakoniec tri elementy? Satan, Boh prostredníctvom milosti Ducha Svätého a Boh používajúci zlé nástroje k zlu? Alebo je len jedna príčina všetkého, Boh? Ak všetko pôsobí Boh, ako môže byť zlo „chyba nástrojov“, ktoré sú tiež len Božím stvorením?

Luther nakoniec necháva čitateľa vo veľkom zmätku v otázke pripísania ľudského jednania určitej vôli. Jediné, čo môžeme s pokojným svedomím uzavrieť, je, že podľa Luthera sa všetko deje z nutnosti.

4.2.4. Záver

Spor Erazma s Lutherom o slobodnej vôli sa nakoniec nedočkal víťaza. V takej pohnutej dobe, akou bola tá ich, znamenal spor o slobodnú vôľu len okrajovú bitku na veľkom bojovom poli emancipácie veriacich z područia cirkvi a šľachty z područia vládcov. Rozdielnosť postojov oboch aktérov k otázke slobodnej vôle však už vopred predznamenal, že k spor nepovedie k jednotnej odpovedi.

Erazmus priniesol triezvy a obhájitelný pohľad na interakciu slobodnej vôle človeka a Božej vôle, a to, že spásu ako Božiu vec treba ponechať na Božej milosti. Človek môže k spáse prispieť len dobrým životom a pre vedenie dobrého života nie je potrebné mať v otázke slobodnej vôle úplne jasno. Avšak v záujme neupadnutia do stavu mysle, že všetko je nutné a tým pádom z normatívneho pohľadu i ospravedlniteľné, treba so slobodnou vôľou u človeka počítat'. Luther naproti tomu zaujal radikálny postoj prinášajúci jasnú odpoveď na otázku spásy, a to, že ak si človek chce byť istý spásou, má sa vzdať slobodnej vôle. Tento postoj prináša istotu spásy len zdanlivo, pretože v konečnom dôsledku prináša buď istotu, že všetci budú spasení, alebo zúfalosť

¹²⁹ Ibid., s. 43.

¹³⁰ Ibid., s. 43.

z nevedomosti, kto bude spasení. V oboch prípadoch však úplnú rezignáciu na snahu o dobrý život.

Obaja aktéri pripisujú spásu Božej milosti, ale rozchádzajú sa v úlohe slobodnej vôle v procese „získavania spásy“. Zhodnú sa i v tom, že človek dokáže konať dobro len s Božou milosťou, lebo bez nej je v zajatí hriechu, ktorý nad ním panuje. Komu pripisovať zlo vo svete, na to nedáva ani jeden z nich jednoznačnú odpoveď.

Bohužiaľ, Luther nedokáže odpovedať na Erazmovu otázku, ako motivovať človeka k snahe o dobrý život, ak mu odoprie slobodnú vôľu. Na jednom mieste Luther o Bohu vraví: „Nezapočíta nám, keď robíme menej alebo zle, ale nám otcovsky odpúšťa a zlepšuje nás.“ Zrejme takéhoto záveru sa Erasmus bál, keď vystríhal pred preberaním slobodnej vôle pred obecným ľudom.

4.3. Súčasná filozofická debata o slobodnej vôli

4.3.1. Úvod

Problematika slobodnej vôle priťahuje i súčasných filozofov a nenecháva ich chladnými. Záujem o túto problematiku sa koncentruje v okruhu filozofov - akademikov prevažne z angloamerického prostredia. Aby mohlo dôjsť k plodnej debate, vytýčili sa dve základné otázky debaty, ktoré fungujú ako dva orientačné body a zároveň rázcestia zúčastnených filozofických smerov.

Prvou otázkou, ktorú by mal účastník debaty zodpovedať, je otázka kompatibility a tá znie: „Je slobodná vôľa zlučiteľná s determinizmom?“ Pre potreby debaty o slobodnej vôli je determinizmus definovaný ako „teória, že v akomkoľvek čase (a až do úplného konca) má vesmír len jednu fyzikálne možnú budúcnosť. Niečo je deterministické, pokiaľ to má len jeden fyzikálne možný následok.“¹³¹ Alebo: „Determinovaná udalosť sa objaví v každom logicky možnom svete, ktorý obsahuje determinujúce podmienky (čiže predchádzajúce fyzikálne príčiny plus prírodné zákony).“¹³² Jednoducho povedané, konateľovo rozhodovanie je determinované, pokiaľ by konateľ, pri zachovaní

¹³¹ KANE, R. – FISCHER, J. M. – PEREBOOM, D. – VARGAS, M. op. cit. v pozn. 3, s. 2

¹³² KANE, R. (2002) Introduction: The Contours of Contemporary Free Will. In: Kane, R. *The Oxford Handbook on Free Will*. New York: OUP, s. 6.

rovnakých podmienok, dospel k rovnakej voľbe v každom ďalšom deterministickom svete.

Filozofovia sa však v rámci debaty o slobodnej vôli nesnažia argumentačne podporiť deterministický alebo indeterministický výklad sveta. Väčšina z nich je ohľadne skutočnej povahy sveta agnostická, aj keď niektorí sa argumentačne vmanévrujú do situácie, kedy je ich teória slobodnej vôle závislá od toho, aký postoj ohľadne povahy sveta zaujme moderná veda. Pravým cieľom filozofov v rámci otázky kompatibility je zaujať stanovisko k otázke, či by slobodná vôľa mala miesto vo svete, ak by sa tento ukázal ako deterministický.

Podľa odpovedí na otázku kompatibility sa filozofické smery triedia na kompatibilizmus tvrdiaci, že determinizmus nevylučuje slobodnú vôľu a na inkompatibilizmus vylučujúci existenciu slobodnej vôle v deterministickom svete.

Druhým hlavným bodom debaty je otázka, či človek má alebo nemá slobodnú vôľu. Inkompatibilizmus sa v tejto súvislosti ďalej štiepi na libertariánizmus tvrdiaci, že človek slobodnú vôľu má a na „tvrdý inkompatibilizmus“ (ďalej len inkompatibilizmus), ktorý tvrdí, že človek slobodnú vôľu nemá. Inkompatibilisti totiž predpokladajú, že slobodná vôľa a determinizmus sú nezlučiteľné a zároveň, že slobodná vôľa nie je mysliteľná ani v indeterministickom svete. Konečne zostávajú kompatibilisti priznávajúci konateľovi slobodnú vôľu, pretože ju, veľmi zjednodušene povedané, potrebuje zo spoločenských dôvodov. Kompatibilisti sa snažia zmieriť deterministický svet a slobodnú vôľu skrze koncepty morálnej zodpovednosti a kontroly.

4.3.2. Libertariánizmus

Libertariáni zastávajú názor, že determinizmus vylučuje slobodnú vôľu zakladajúcu morálnu zodpovednosť a že človek má slobodnú vôľu, ktorá je spôsobilá byť zdrojom niektorých jeho rozhodnutí. Robert Kane, prominentný obhajca libertariánizmu, vymedzuje dve podmienky autentického slobodného rozhodovania, a to existenciu alternatívnych možností („*alternative possibilities*“) a existenciu konečnej a úplnej

zodpovednosti („*ultimate responsibility*“).¹³³ Obe podmienky v spojení a v skratke znamenajú, že človek má objektívne na výber z viacerých možností a zároveň je on sám a nič iné zdrojom tejto voľby, a preto je za ňu morálne zodpovedný.

Kane tvrdí, že sme zodpovední len za konanie, ktoré je vyjadrením našej slobodnej vôle. „Aby bol konateľ v konečnom dôsledku zodpovedný za konanie, musí byť zodpovedný za niečo, čo je dostatočnou príčinou alebo motívom toho, že sa konanie deje.“¹³⁴ V tomto jedinom prípade je zdrojom rozhodnutia konateľ, konkrétne jeho charakter. Aby však konateľ mohol byť, v súlade s vyššie uvedeným, zodpovedným za svoj charakter, musel by k svojmu charakteru dospieť vďaka minulým duševným zápasom a „seba formujúcim činom“. „Tieto seba formujúce činy sú súborom tých činov v našom živote, za ktoré sme v konečnom dôsledku zodpovední a pochádzajú z našej vlastnej slobodnej vôle.“¹³⁵ Seba formujúce činy teda utvárajú náš charakter a podieľajú sa na tom, akými sme dnes. Preto každé naše konanie, ktorého motív je následkom toho, čo v nás zapríčinil seba formujúci čin, vychádza zo slobodnej vôle a sme zaň v konečnom dôsledku zodpovední.

Čo sa týka prvej podmienky autentického slobodného rozhodovania, a to existencie „alternatívnych možností“, resp. možnosti učiť inak, táto je jednou z premís, na ktorých je založený inkompatibilizmus libertariánov. Libertariáni totiž predpokladajú, že „alternatívne možnosti“ sú nutnou podmienkou slobodného rozhodovania a zároveň predpokladajú, že determinizmus je nezlučiteľný s „alternatívnymi možnosťami“. Preto na otázku kompatibility odpovedajú záporne.

Zároveň však človeku pripisujú slobodnú vôľu, takže slobodná vôľa operujúca v rámci „alternatívnych možností“ je mysliteľná len v indeterministickom svete, resp. nie je mysliteľná v deterministickom svete. Libertariáni prirovnávajú konateľovo rozhodovanie k prieniku molekúlárnej častice skrz prekážku.¹³⁶ Rovnako, ako v momente, keď sa častica pohybuje smerom k prekážke, nie je určiteľné, či prienik nastane, pretože jej poloha a hybná sila nie sú určité, tak aj naša voľba je neurčiteľná,

¹³³ KANE, R. (2007) Libertarianism. In: Kane, R. , Fischer, J. M., Pereboom, D. a Vargas, M. *Four Views on Free Will*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd., s. 14.

¹³⁴ Ibid., s. 14.

¹³⁵ Ibid., s. 15.

¹³⁶ KANE, R. (1996) *The Significance of Free Will*. New York: Oxford University Press, s. 128.

pretože proces, ktorý ju predchádza, nie je určitý. Libertariáni však nepopierajú príčinnú súvislosť v indeterministickom svete. Podobne ako s prienikom častice je to aj so seba formujúcim činom. Seba formujúci čin nie je determinovaný, takže nie je dopredu jasné, či sa odohrá alebo nie, ale ak sa odohrá, tak je zapríčinený, a to naším úsilím.¹³⁷ Pokiaľ ale žiadny z činov v celom našom živote nebude takto seba formujúci, nebudeme zodpovední za nič, čo sme v živote vykonali.

Keď preklopíme libertariánske pojmá slobodnej vôle do praktického života, zistíme, že je v konečnom dôsledku vcelku limitovaná. Vyskytuje sa totiž len v indeterministickom svete, kde, ako uvádzajú kritici libertariánizmu, je vlastne dielom náhody, či sa seba formujúci čin uskutoční alebo nie. Zodpovednosť za náhodu by sa však človeku nemala pripisovať. Libertariáni však oponujú, že ak sa, síce náhodne, seba formujúci čin uskutoční, jeho príčinou je úsilie vôle, a v tomto prípade je legitímne pričítať človeku zodpovednosť za tento čin. Konatelia sú teda zodpovední za to, čo vychádza z úsilia ich vôle, aj keď toto úsilie vo vonkajšom svete kvôli jeho indeterministickej povahe nemusí uspieť.¹³⁸

Podľa Kanea miera zodpovednosti u človeka časom rastie, pretože zodpovednosť za súčasné konanie tvorí jednak zodpovednosť za konateľov charakter a motívy, ktoré sú mu pričítateľné v dôsledku jeho predchádzajúcich seba formujúcich činov a zároveň zodpovednosť za súčasné úsilie, ktorá sa materializuje, ak sa konanie uskutoční.¹³⁹ Treba priznať, že táto Kaneova teória znie prijateľne, pretože je veľmi intuitívne uznať priamu úmernosť medzi vekom človeka, resp. jeho duševným vývojom, a mierou zodpovednosti, ktorá sa mu za jeho konanie pripisuje.

Alternatívou ku Kaneovmu libertariánizmu je libertariánizmus, kde je konateľ sám o sebe považovaný za príčinu svojho jednania („*agent-causation*“). Tento libertariánizmus vychádza z Descartovho dualizmu a kantovskej tradície. Vzťah konateľa a jeho konania, kde konateľ je príčinou tohto konania, nie je redukovateľný na bežnú príčinnú súvislosť a ani sa nedá vysvetliť pojmami používanými v kontexte bežnej príčinnej súvislosti, kde sú deje zapríčinené vonkajšími udalosťami. Jedná sa

¹³⁷ KANE, R. op. cit. v pozn. 133, s. 33.

¹³⁸ KANE, R. Response to Fischer, Pereboom, and Vargas. In: Kane, R., Fischer, J. M., Pereboom, D. a Vargas, M. *Four Views on Free Will*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd., s. 174.

¹³⁹ Ibid., s. 174.

teda o úplne iný druh kauzality. Ako však vysvetliť a popísať túto svojskú kauzalitu? Prípadne, čo je príčinou konateľa samotného?

Niektorí filozofovia sa príčinný vzťah medzi konateľom a jeho jednaním pokúšali vysvetliť ako konateľov prežitok jeho vlastnej moci niečo uskutočniť, iní spadli do nasledujúceho regresu: ak je konateľ príčinou svojej voľby, potom je aj príčinou toho, že je príčinou svojej voľby a toho, že je príčinou toho, že je príčinou svojej voľby a tak donekonečna. Ďalší sa uspokojili s tým, že kauzálna súvislosť, kde je konateľ príčinou svojho konania, nepotrebuje ďalšie vysvetlenie.

Všetci libertariáni sa však zhodnú na tom, že konanie konateľa, ktorý je jeho príčinou, nemôže byť zapríčinené alebo predurčené predchádzajúcimi udalosťami, pretože konateľ je zdrojom svojho konania.¹⁴⁰ S týmto presvedčením však súvisí otázka, čo je potom zdrojom konateľa. Odpovede môžu byť analogické tým vyššie uvedeným: konateľ je *causa sui*, pretože to tak prežíva, pretože je zdrojom toho, čím je atd. Prípadne, že konateľ je *causa sui* a to treba rešpektovať, pretože jeho rozhodovanie sa odohráva mimo priestor a čas, a tým pádom nie je vysvetliteľné vedecky.

Konateľ ako *causa sui* je vlastne treťou alternatívou voči deterministickému svetu a voči indeterministickému svetu, v ktorom vládne náhoda. Vyňatie konateľa z deterministického alebo indeterministického sveta sa dá legitimizovať len spomínaným dualizmom tela a duše.

Libertariánizmus je síce tradičným, avšak vďaka vyššie uvedenému prechodu z filozofickej roviny do mystiky, je v rámci filozofickej debaty o slobodnej vôli skôr zaznávaným než uznávaným smerom.

Ani pre praktické použitie v rámci práva nie je libertariánska teória veľmi užitočná, pretože nie je možné dokázať, kedy je konateľovo konanie vyjadrením jeho slobodnej vôle, pretože nie je možné objektívne určiť, či u konateľa niekedy v minulosti nastal seba formujúci čin, ktorý by mal aktuálne rozhodnutie tak povediac „na svedomí“.

¹⁴⁰ KANE, R. (2005) *A Contemporary Introduction to Free Will*. New York: OUP, s. 50-51.

4.3.3. *Kompatibilizmus a semikompatibilizmus*

Kompatibilizmus odpovedá na otázku kompatibility kladne a snaží sa vyargumentovať, že determinizmus a slobodné rozhodovanie sa nevyučujú, alebo inak, že konateľ môže byť za svoje konanie morálne zodpovedný i v deterministickom svete. Slovami Johna Martina Fishera: „Kompatibilista dokáže objasniť ohybnosť tohto fundamentálneho pohľadu na nás ako konateľov, ktorí pomáhajú vybrať cestu, ktorou sa má svet pobrať do budúcnosti spomedzi rozmanitých ciest, ktorými by sa pobrať mohol.“¹⁴¹

Na tejto náročnej ceste za zmierením slobodnej vôle a determinizmu však musia kompatibilisti prekonať zásadný argument inkompatibilistov, a to tzv. Dôsledkový argument formulovaný Petrom van Inwagenom: „Ak je determinizmus pravdivý, potom je naše jednanie len následkom pôsobenia prírodných zákonov a udalostí zo vzdialenej minulosti. A predsa nezáleží na nás, čo sa udialo predtým, než sme sa narodili a ani akej povahy sú prírodné zákony. Preto následky týchto dvoch činiteľov (vrátane našich činov) nezáležia na nás.“¹⁴² Inak povedané, inkompatibilisti vychádzajú z toho, že v deterministickom svete sú všetky udalosti a konania predurčené predchádzajúcimi udalosťami a prírodnými zákonmi, ktoré sú mimo kontrolu konateľa, čo zároveň implikuje, že nie je spravodlivé, aby za ne niesol zodpovednosť konateľ.

Ak teda zasadíme konateľa do deterministického sveta a odoprieme mu libertariánske „alternatívne možnosti“, resp. „možnosť urobiť inak“ ako ho potom môžeme legitímne brať na zodpovednosť za jeho konanie? Kompatibilisti sú presvedčení, že v praktickom živote dokážeme rozlíšiť prípady, kedy je legitímne brať niekoho na zodpovednosť za jeho rozhodnutie a kedy to legitímne nie je. Ako detektor situácií, v ktorých sa konateľ rozhoduje slobodne, ponúkajú tzv. Podmieňovaciu analýzu: „[K]onateľ je morálne zodpovedný za určité konanie len ak mohol urobiť inak a zároveň, urobiť inak mohol len v prípade, že by mohol urobiť inak, ak by sa rozhodol, že urobiť inak bude.“¹⁴³ Inými slovami, „možnosť urobiť inak“ znamená, že konateľ má schopnosť urobiť inak a zároveň príležitosť urobiť inak.¹⁴⁴ Príležitosť urobiť inak znamená, že konateľ nie je

¹⁴¹ FISCHER, J. M. (2007) Compatibilism. In: Kane, R., Fischer, J. M., Pereboom, D. a Vargas, M. *Four Views on Free Will*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd., s. 46.

¹⁴² VAN INWAGEN, P. (1983) *An Essay on Free Will*. Oxford: Clarendon Press, s. 16.

¹⁴³ FISCHER, J. M. op. cit. v pozn. 141, s. 49.

¹⁴⁴ KANE, R. op. cit. v pozn. 133, s. 13.

predmetom žiadneho závažného vonkajšieho obmedzenia, napr. psychickej choroby, nedobrovoľnej hypnózy, fyzického alebo psychického nátlaku, podprahovej reklamy, fóbie apod.

Podmieňovacia analýza však voči Dôsledkovému argumentu nie je imúnna. Pred kompatibilistami stále zostáva nevyriešený problém, ako v praktickom živote odlíšiť, ktoré vonkajšie okolnosti sú „deterministické“ natoľko, že neposkytujú príležitosť urobiť inak a konateľ nemá byť zodpovedný za svoje konanie, pretože on by sa rozhodol inak, pokiaľ by sa takto inak rozhodnúť mohol. Právo síce priznáva tento štatút niektorým okolnostiam, ako napríklad omyl, nepríčetnosť, fyzické donútenie a pod., no v rovine morálnej zodpovednosti sa zrejme nedajú rozlíšiť „deterministické okolnosti“ od „menej deterministických“ okolností v deterministickom svete.

Túto skutočnosť reflektuje Derk Pereboom vo svojich štyroch príbehoch. V prvom príbehu je konateľovo rozhodovanie manipulované vonkajším zásahom práve vo chvíli, keď sa rozhoduje. V druhom príbehu je konateľ len „naprogramovaný“ na začiatku svojho života, v treťom príbehu je konateľ predmetom striktnej výchovy, ktorá ho determinovala na celý život. V poslednom, štvrtom, najviac skutočnosti podobnom príbehu konateľ žije normálny život v deterministickom svete, kde sú však stále všetky jeho rozhodnutia predurčené predchádzajúcimi udalosťami a prírodnými zákonmi.¹⁴⁵ Pereboom sa takto snažil ukázať, že vo všetkých príbehoch je konateľ determinovaný vonkajšími okolnosťami, a preto by bolo rovnako nespravodlivé brať ho na zodpovednosť za jeho konanie v každom z týchto príbehov.

Ďalej, ak je raz svet prísne deterministický, tak v ňom nie sú mysliteľné „deterministické okolnosti“ vylučujúce príležitosť urobiť inak a zároveň nejaké ostatné „nedeterministické okolnosti“ umožňujúce konateľovi rozhodnúť sa inak. Kompatibilisti si uvedomujú tento nedostatok Podmieňovacej analýzy. Následkom riešenia problému, ako udržať kompatibilizmus proti výčitke nedôsledného uplatnenia determinizmu v Podmieňovacej analýze, je štiepenie názorov a formovanie rôznych variant kompatibilizmu.

¹⁴⁵ PEREBOOM, D. (2007) Hard Incompatibilism. In: Kane, R., Fischer, J. M., Pereboom, D. a Vargas, M. *Four Views on Free Will*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd., s. 94-97.

Semikompatibilizmus, jedna z variant kompatibilizmu, sa snaží zmieriť determinizmus a morálnu zodpovednosť cestou zmierenia absencie "možnosti urobiť inak"¹⁴⁶ a determinizmu. V rámci semikompatibilizmu sa, za prvé, nevyskytuje pojem slobodnej vôle ale „kontroly“ a za druhé, rozlišuje sa riadiaca kontrola¹⁴⁷ a výkonná kontrola¹⁴⁸. Toto rozlíšenie je významné pre pochopenie tzv. Frankfurtských príkladov¹⁴⁹, ktoré majú demonštrovať zmierenie absencie „možnosti urobiť inak“ a determinizmu.

Frankfurtské príklady spočívajú v tom, že v deterministickom svete existuje konateľ, ktorý vykonáva riadiacu kontrolu, čiže slobodne sa rozhoduje v rámci „možností urobiť inak“ existujúcich výlučne v jeho myšlienkovom svete nevediac, že tieto „možnosti urobiť inak“ v reálnom svete vlastne nie sú. V deterministickom svete je však konateľova výkonná kontrola vonkajšími okolnosťami limitovaná, čo v podstate znamená dôkladné uplatnenie determinizmu vo Frankfurtských príkladoch. Pre ilustráciu môžeme uviesť jeden Frankfurtský príklad¹⁵⁰, v ktorom sa konateľ rozhoduje, či zabije svojho kolegu. Pritom si ale neuvedomuje, že jeho mozog ovláda regulátor, ktorý si praje, aby svojho kolegu zabil a pokiaľ by sa konateľ rozhodol svojho kolegu nezabiť, zakročil by a zmenil by jeho rozhodnutie. Ak sa však konateľ rozhodne zabiť svojho kolegu slobodne, v rámci výkonu svojej riadiacej kontroly, regulátor nezakročí a konateľ nesie za zabitie svojho kolegu zodpovednosť, aj keď jeho smrť bol jediný možný následok, ktorý v deterministickom svete mohol nastať.

Semikompatibilizmus teda umožňuje „prispôbiť najpádnejšie argumenty inkompatibilistov (tak ako sú vykryštalizované v Dôsledkovom argumente) hlavnému kúzlú kompatibilizmu, že nie všetky kauzálne determinované sekvencie rovnako vylučujú ten druh kontroly, ktorý zakladá morálnu zodpovednosť.“¹⁵¹

Víťazstvo kompatibilistického kompromisu je však len zdanlivé. Napríklad libertarián Kane namieta, že Frankfurtské príklady nedokazujú zlučiteľnosť determinizmu

¹⁴⁶ Kompatibilisti preferujú koncept „možnosť urobiť inak“ pred libertariánskym termínom „alternatívnych možností“, v podstate však oba znamenajú to isté.

¹⁴⁷ Rozumej možnosť slobodne sa rozhodnúť.

¹⁴⁸ Rozumej možnosť slobodne uskutočniť učené rozhodnutie.

¹⁴⁹ Pomenovanie Frankfurtské príklady je skráteným označením „Frankfurt-style examples“, s ktorými prišiel Harry Frankfurt. Vid' FISCHER, J. M. op. cit. v pozn. 141, s. 56-61.

¹⁵⁰ Postupne sa v rámci súčasnej debaty vytvorilo viacero variácií týchto príkladov, základná myšlienka však zostáva nezmenená.

¹⁵¹ FISCHER, J. M. op. cit. v pozn. 141, s. 81.

a zodpovednosti, pretože existujú dva scenáre vývoja. Buď sa konateľ slobodne rozhodne a učíní, čo chce a pre regulátora je príliš neskoro, aby zareagoval, takže konateľ je zodpovedný za svoje rozhodnutie a zároveň mal možnosť učiniť inak alebo, aby tomuto regulátor predišiel, musí zasiahnuť skôr než sa konateľ rozhodne, v tom prípade však konateľ nemôže mať zodpovednosť za konanie, nad ktorým nemá kontrolu.¹⁵² Ako odpoveď na túto námietku boli vytvorené rafinovanejšie varianty Frankfurtských príkladov, ktoré počítali so znamením, ktoré konateľ dá predtým, než svoje rozhodnutie uskutoční, aby tak dal regulátorovi šancu reagovať na jeho rozhodnutie. V tejto odpovedi kompatibilistov ide vlastne o vloženie znamenia medzi riadiacu a výkonnú kontrolu, avšak ani to neprináša ozajstné zmierenie absencie „možnosti učiniť inak“ a determinizmu.

Hlavným prínosom semikompatibilistickej teórie teda malo byť rozdelenie konateľovej kontroly na riadiacu a výkonnú kontrolu, čím sa malo dokázať, že konateľovi sú v rámci výkonu riadiacej kontroly prístupné „alternatívne možnosti“, ale v rámci výkonu výkonnej kontroly tomu tak nie je, resp. učiniť môže len rozhodnutie, ktoré je determinované. Ak sa však konateľ slobodne rozhodne pre možnosť, ktorá je ako jediná možná v deterministickom svete, mal by za toto rozhodnutie niesť zodpovednosť.

Tu sa vynára praktická otázka, ako spoznať na konateľovom konaní vo vonkajšom svete, či je jeho konanie výsledkom autentickej voľby alebo zásahom regulátora z Frankfurtských príkladov, resp. sledu udalostí v deterministickom svete. Problém odlíšenia autentického konania a determinovaného konania je praktickou slabosťou semikompatibilizmu. V teoretickej rovine treba navyše priznať, že v deterministickom svete je ohrozená i riadiaca kontrola konateľa. Riadiaca kontrola, realizujúca sa v procese rozhodovania sa v rámci „alternatívnych možností“ v hlave konateľa, kam regulátor nemá prístup, je predsa tiež podriadená determinizmu a samotný proces rozhodovania a jeho výsledok je predurčený predchádzajúcimi psychickými a telesnými procesmi uskutočnenými v konateľovi.

Na záver možno len skonštatovať, že snaha kompatibilistov o zmierenie determinizmu a slobodnej vôle je síce chvályhodná, ale miesto ovocia prináša len ďalšie námietky

¹⁵² KANE, R. op. cit. v pozn. 138, s. 169.

a problémy, pretože Dôsledkový argument je tak silne intuitívny, že sa zrejme nedá poraziť. Napriek tomu, nevyvrátiteľným prínosom kompatibilizmu je upriamenie pozornosti na praktický život, kde rovnako intuitívne platí, že aj keby bolo každé naše konanie determinované, nie je každé determinované rovnakou mierou. Preto, aspoň v kontexte práva, sa zdá byť legitímne vyvodzovať zodpovednosť u konateľ'a, ktorý zabije z prospechárskych dôvodov zatiaľ čo u konateľ'a, ktorý zabil v sebaobrane, sa zodpovednosť vyvodzovať nebude.

4.3.4. *Inkompatibilizmus*

Inkompatibilisti na otázku, či je slobodná vôľa zlučiteľná s determinizmom, odpovedajú svorne s libertariánmi záporne. Oba smery považujú determinizmus za nezlučiteľný so slobodnou vôľou z pozície Dôsledkového argumentu vysvetleného vyššie. Inkompatibilizmus sa však líši od libertariánizmu v tom, že popiera, že by konateľ mal slobodnú vôľu či už v deterministickom, alebo v indeterministickom svete.

V indeterministickom svete by sme nemali byť zodpovední za naše rozhodnutia, pretože v ňom nezáleží na konateľ'ovi, či sa rozhodnutie objaví alebo nie. Či sa rozhodnutie objaví, je len vecou obyčajnej náhody alebo šťastia, a preto inkompatibilisti nepovažujú konateľ'a za zodpovedného za toto rozhodnutie. Podľa Dereka Perebooma je konateľ'ova úloha pri vytváraní rozhodnutia vyčerpaná tým, že sa konateľ nachádza v okolnostiach a udalostiach predchádzajúcich rozhodnutiu.¹⁵³ Táto trhlina v libertariánskej teórii sa nazýva „problém miznúceho konateľ'a“. Ako bolo vysvetlené vyššie, libertariáni sú zmierení s tým, že síce v indeterministickom svete nie je isté, či sa konateľ'ovo rozhodnutie objaví, ale ak sa objaví, predpokladajú, že konateľ je jedným z článkov v kauzálnom reťazci, a z tohto dôvodu je legitímne vyvodzovať zodpovednosť za uskutočnené konanie.

Ani kompatibilistická morálna zodpovednosť sa inkompatibilistom nezdá byť dostatočne odôvodnená. Pripomeňme si Pereboomove štyri príbehy s vonkajšou prekážkou slobodného rozhodovania, prostredníctvom ktorých demonštruje, že každá táto prekážka zabraňuje legitímnemu vyvodzovaniu morálnej zodpovednosti.

¹⁵³ PEREBOOM, D. op. cit. v pozn. 145, s. 102.

Inkompatibilizmus sa zdá byť dôsledne racionálnym smerom, nepochybne je koherentný a poskytuje menej priestoru protiargumentom než libertariánska slobodná vôľa alebo kompatibilistá morálna zodpovednosť. Aby bol však inkompatibilizmus atraktívny i pre praktický život, mal by poskytnúť uspokojivú odpoveď na otázku, čím nahradíme slobodnú vôľu, resp. morálnu zodpovednosť, ak zavrhneme jej libertariánsku, resp. kompatibilistickú podobu.

Derk Pereboom odpovedá, že sa môžeme, bez utrpenia závažnej ujmy, zriecť slobodnej vôle, morálnej zodpovednosti a morálnych súdov ako sú chvályhodnosť a opovrhnutie. Vo väčšine vzťahov, kde figuruje slobodná vôľa, sa vraj vyskytujú aj iné inštitúty, ktoré ju môžu suplovať. Z praktického života uvádza napríklad, že trestať delikventa je rovnako legitímne ako umiestniť chorého s nákazlivou chorobou do karantény, alebo že k druhým ľuďom by sme pocítovali vďačnosť za ich dobré skutky rovnako i pri vedomí, že nie sú produktom ich slobodnej vôle. Pereboom dokonca tvrdí, že by vedomie o absencii slobodnej vôle nemalo narušiť ani konateľovo vnímanie samého seba, pretože si pri „vlastnom morálnom zdokonaľovaní“ vystačí s emóciami ako je hnev a radosť z vlastného konania.¹⁵⁴

Toto inkompatibilistické riešenie problému neexistencie slobodnej vôle predstavuje hrozbu skôr pre morálku než pre právo. Možno totiž zovšeobecniť, že v praxi platí, že ak by nebolo slobodnej vôle, nebolo by morálnej zodpovednosti a keby nebolo morálnej zodpovednosti, v konečnom dôsledku by karamazovky „všetko bolo dovolené“. Všetko by bolo dovolené, pretože bez morálky a s vedomím toho, že náboženstvo je v modernej dobe vo vyspelých krajinách na pokraji úhynu, by jediným efektívnym normatívnym systémom zostalo právo. A, ako sa dá oprávnene predpokladať, je nad sily práva a právnej zodpovednosti vyplniť medzeru, ktorá by vznikla po odpísaní morálky a morálnej zodpovednosti. Napriek tomu, že Pereboom vykresľuje svet s vierou v neslobodnú vôľu a nezodpovednosť v rovnakých farbách ako ten dnešný, nemožno zrejme v dnešných podmienkach s vyššou mierou pravdepodobnosti odhadnúť, ako by takýto svet vyzeral.

¹⁵⁴ Ibid., s. 120.

Napriek vyššie uvedenému nedostatku inkompatibilizmu je nutné priznať, že inkompatibilistická teória je v určitom smere prospešná. V teoretickej rovine upozorňuje na slabé miesta ostatných teórií a inkompatibilistické argumenty proti slobodnej vôli alebo morálnej zodpovednosti bývajú z kategórie ťažie vyvrátiteľných. Na druhú stranu, v praktickej rovine, upriamujú pozornosť na nespravodlivosť, ktorá v spoločnosti môže nastať, ak sa morálna zodpovednosť vyvodzuje bez rukolapného dôkazu o existencii slobodnej vôle. V rámci praktického života je totiž intuitívne, že nemožno vyvodzovať morálnu zodpovednosť za to, že konateľ nespieva alebo nekreslí pekne. Inkompatibilisti analogicky tvrdia, že by sa nemala vyvodzovať zodpovednosť ani za to, že konateľ sa nespráva chvályhodne.

4.3.5. *Revizionizmus*

Revizionizmus uchopuje slobodnú vôľu pod zorným uhlom predpokladu, že význam pojmov sa časom mení, a preto je potreba podrobiť ich „revízií“. Takýmto pojmom je i slobodná vôľa. Podľa revizionistov máme sklon veriť v slobodnú vôľu z historických, kultúrnych a náboženských dôvodov. Dokladajú to pokusom,¹⁵⁵ ktorý ukazuje, že v abstraktnej rovine ľudia intuitívne inklinujú k libertariánizmu a pri riešení konkrétnych prípadov sa naopak prikláňajú ku kompatibilistickému prístupu. Z toho vyplýva, že človeku nie je prirodzený jednotný prístup k pojmu slobodnej vôle, a preto je pojem slobodnej vôle zrejme „zavádzajúci“.

Revizionista Manuel Vargas vidí riešenie v tom, že si: „...môžeme vystačiť s dekonštruovaným pojmom jednania prostého mnohých problémov, ktoré trápia naše libertariánske sebapojatie. To však vyžaduje určitú revíziu v tom, ako premýšľame nad sebou a ako rozumieme základom rôznorodých morálnych praxí.“¹⁵⁶

Konečným cieľom revízie je dosiahnutie takej teórie, kde by bol libertariánsky pojem slobodnej vôle, ktorý v nás intuitívne prebýva, nahradený novo definovaným pojmom slobodnej vôle. Tento nový pojem by mal vychádzať z kompatibilistického vnímania slobodnej vôle ako určitej kontroly, ktorá je podmienkou morálnej zodpovednosti.

¹⁵⁵ NICHOLS, S. – KNOBE, J. ((2007) Moral Responsibility and Determinism: The Cognitive Science of Folk Intuitions. *Nous*, č. 41, s. 663.

¹⁵⁶ VARGAS, M. (2007) Revisionism. In: Kane, R., Fischer, J. M., Pereboom, D. a Vargas, M. *Four Views on Free Will*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd., s. 128.

Takto vnímanú slobodnú vôľu má konateľ práve vtedy, keď „... má schopnosť pochopiť morálne záväzky a dokáže zodpovedajúcim, kompatibilisticky prijateľným, spôsobom smerovať svoje správanie tou správnou cestou“.¹⁵⁷

Revizionizmus teda priznáva a rozlišuje pozitívnu a normatívnu rovinu debaty o slobodnej vôli. V pozitívnej rovine zastáva stanovisko inkompatibilistov, ale pretože toto nepovažujú za žiaduce, v normatívnej rovine sa prikláňajú ku kompatibilistom. Libertariánsku slobodnú vôľu teda považujú za neudržateľnú, na druhú stranu sa nechcú vzdať morálneho súdu a kategórií ako sú chvályhodnosť a opovrhnutie. Toto je hlavná črta, ktorou sa revizionizmus líši od inkompatibilizmu. Revizionisti tvrdia, že k efektívnemu morálnemu rastu konateľ potrebuje vonkajší morálny súd, pretože ten „... nás robí lepšími bytosťami a konateľmi citlivejšie reagujúcimi na morálne záväzky a dôvody, ktoré tieto záväzky vytvárajú“.¹⁵⁸

Revizionistické stanovisko predstavuje praktický kompromis a v kontexte práva prijateľné filozofické východisko. V rámci filozofickej debaty však inkompatibilista Pereboom môže proti revizionizmu použiť rovnaký argument v podobe štyroch príbehov o vonkajšej prekážke ako použil proti kompatibilistickej morálnej zodpovednosti. Nevýhodou revizionizmu je i absentujúce pozitívne zdôvodnenie, prečo by ideálnym postojom mala byť kombinácia inkompatibilizmu a kompatibilizmu. Zdá sa, že revizionisti prišli na túto kombináciu vylučovacou metódou. Preto chýba aj odpoveď na problém, ako legitimizovať požiadavku na kompatibilistickú morálnu zodpovednosť v inkompatibilistickom svete. O riešenie tejto otázky sa pokúša ďalší súčasný filozof Saul Smilansky.

4.3.6. *Iluzionizmus*

Smilansky považuje libertariánsku slobodnú vôľu pre konateľa za nedostupnú a libertariánizmus za neudržateľný. Na druhú stranu je však presvedčený, že bez libertariánskej slobodnej vôle nie je konateľ v konečnom dôsledku zodpovedný za svoje konanie. V rámci otázky kompatibility považuje kompatibilizmus za morálne plytký

¹⁵⁷ Ibid., s. 162.

¹⁵⁸ Ibid., s. 155.

a inkompatibilizmus za nevyhovujúci požiadavkám na fungovanie morálky v spoločnosti.

Smilansky na otázku slobodnej vôle nahliada pod zorným uhlom tzv. Základnej koncepcie („*Core Conception*“), v súlade s ktorým ďalej rozvíja svoje úvahy o slobodnej vôli. Táto Základná koncepcia vychádza z toho, že aby si konateľ za svoje konanie zaslúžil chválu alebo opovrhnutie, musí byť za toto konanie zodpovedný, a to znamená, že musí konať slobodne. V rámci Základnej koncepcie je teda spravodlivosť ponímaná „[Spravodlivosť] ako zásluha založená na slobodnom konaní“.¹⁵⁹

Keďže ani kompatibilizmus, ani inkompatibilizmus, ba ani liberatiánizmus neposkytujú dostatočné argumentačné útočisko pre jeho Základnú koncepciu, vydal sa Smilansky cestou kompromisu. Tvrdí, že v každodennom živote sme svedkami rozhodovacej praxe konateľov, vrátane seba, a preto si myslí, že z tohto dôvodu je legitímne uvažovať o slobodnej vôli v kompatibilistickom pojatí. Na druhú stranu, aj keď priznáme konateľovi určitú kompatibilistickú kontrolu, nesmieme zabudnúť na to, že konateľ nemá v konečnom dôsledku zodpovednosť za svoje konanie a môže sa rozhodovať len v mantineloch toho, čo mu bolo dané. Toto obmedzenie kompatibilistickej kontroly je nevyhnutné z pohľadu Základnej koncepcie, pretože by bolo nespravodlivé, aby bol konateľ braný na zodpovednosť za to, čo mu bolo dané. Vyššie uvedená reflexia „nespravodlivosti“ je hlavným prínosom iluzionizmu, ktorá sa dá označiť ako nadstavba nad základmi postavenými revizionizmom.

Smilanskeho úvahy však vychádzajú primárne z potrieb praktického života a jeho riešenie je treba v rámci filozofickej debaty vyargumentovať. V rámci tejto argumentácie má byť odpoveďou na otázku kompatibility dualistický prístup, ktorý umožňuje vyhnúť sa absolútne platnej odpovedi áno alebo nie.¹⁶⁰ Slovan Smilanskeho: „... môžeme povedať, že v seba transcendentnom, ultimátnom zmysle ľudia nie sú zodpovední, sú len spojeniami v nevyhnutných kauzálnych reťazcoch a nemôžeme byť samofúbo spokojní, keď ich necháme, aby sa tešili a trpeli na základe ich predpokladanej zodpovednosti. Avšak, existujú rozdiely, ktoré môžeme urobiť v rámci

¹⁵⁹ SMILANSKY, S. (2000) *Free Will and Illusion*. New York: OUP. s. 15.

¹⁶⁰ Smilansky pod otázkou kompatibility rozumie otázku, či je morálna zodpovednosť mysliteľná bez slobodnej vôle. V konečnom dôsledku ide o otázku kompatibility determinizmu a slobodnej vôle. Vid' *Ibid.*, s. 4.

užšieho pojmu zodpovednosti, založenej na kompatibilistickej kontrole a tak nám bude dovolené činiť ľudí zodpovednými. Osobnosť a konanie na kompatibilistickej úrovni blokujú účinky inkompatibilizmu“.¹⁶¹

Jednoducho povedané, Smilansky kombinuje inkompatibilizmus a kompatibilizmus a to tak, že kladie dôraz na špecifiká konkrétnej situácie, pretože od nich treba odvodzovať, ktorý prístup preváži. Ako sme už spomenuli, nepriaznivým následkom dôrazného uplatnenia kompatibilizmu je, slovami Smilanskeho, konateľ ako obeť z pohľadu zodpovednosti v konečnom dôsledku. Preto v niektorých situáciách bude kompatibilizmus korigovaný inkompatibilizmom tak, aby konateľ netrpel vtedy, keď by bolo nespravodlivé, aby trpel za to, čo mu bolo dané. V ostatných situáciách považuje Smilansky za správne, aby bol uznaný za dominantný kompatibilistický prístup a aby bol konateľ zodpovedný za výkon svojej kompatibilistickej kontroly. Bohužiaľ, Smilansky už nešpecifikuje situácie, v ktorých preváži aký prístup. Zrejme túto otázku ponecháva na regulátorov, aby mohli tieto situácie definovať podľa svojich preferencií.

Smilansky sa radšej obracia k riešeniu situácie, ktorá by nastala, ak by ľudia zistili, že v konečnom dôsledku za svoje konanie nie sú morálne zodpovední. Podľa neho by toto zistenie predstavovalo prítomné nebezpečenstvo budúceho retrospektívneho ospravedlnia („*present danger of the future retrospective excuse*“): „Vedomie toho, že v budúcnosti bude možné uniknúť zodpovednosti na základe retrospektívneho posúdenia absencie ultimátnej zodpovednosti, môže veľmi pravdepodobne ovplyvniť [konateľov] súčasný postoj...“.¹⁶² S vedomím možnosti budúceho ospravedlnenia priamo súvisí Smilanskeho záujem zachrániť takto ohrozenú morálku pomocou konceptu ilúzie.

Ilúziu definuje ako neodôvodnenú vieru.¹⁶³ Avšak to, že budeme ilúzie pokladať za pravdivé v rámci spoločenského života, neznamená, že by sme mali rezignovať na hľadanie pravdy. Smilansky vidí potrebu vytvoriť náhradu za libertariánsku slobodnú vôľu v podobe ilúzie, ktorá by v každom konateľovi vytvárala mentálnu realitu slobodného rozhodovania, ktorého existencia je inak v reálnom svete neobhájiteľná.

¹⁶¹ Ibid., s. 103.

¹⁶² Ibid., s. 153.

¹⁶³ Ibid., s. 146.

Koncept ilúzie by vlastne mal byť čisto pragmatickým riešením problému, ako udržať morálku a legitimitu vyvodzovania morálnej zodpovednosti v prípade, že prijmeme inkompatibilizmus. V rámci iluzionizmu však vyvstáva otázka, ako obhájiť stav, kedy niektorí konatelia budú disponovať vedomosťou o tom, že slobodná vôľa je len ilúzia, a preto sa stále budú spoliehať na retrospektívne ospravedlnenie a iní konatelia budú v skutočnosti veriť, že slobodnú vôľu majú a ilúzia u nich splní svoju funkciu. V konečnom dôsledku by paradoxne iluzionizmus dbajúci na vzťah zásluh a spravodlivosti mohol viesť k nerovnosti medzi konateľmi a tým k nespravodlivosti iného druhu.

Pre účely práva je zaujímavým prínosom Smilanskeho kompromisný dualistický prístup k otázke kompatibility pod vlajkou Základnej koncepcie. Smilanskeho kompromis by snád' mohol dokazovať i všeobecný vzťah medzi kompromisom a spravodlivosťou, inými slovami, že spravodlivosť obyčajne býva ďaleko od extrémnych okrajov akejkolvek debaty.

4.4. Záver

Záverom je treba priznať, že zo súčasnej debaty o slobodnej vôli nevychádza žiadny filozofický smer ako ostatnými uznaný víťaz. Niektorí filozofovia si nielen myslia, že doteraz nebola vytvorená uspokojivá teória slobodnej vôle, ale dokonca aj pochybujú, že niekedy taká teória vytvorená bude.¹⁶⁴ Zdá sa, že neporazeným zostáva v tejto debате len inkompatibilistický Dôsledkový argument o nezlučiteľnosti slobodnej vôle a determinizmu. Tento argument je nesporne intuitívny a zdá sa, že i s ohľadom na prax prijateľný, prípadne overiteľný fyzikálnymi pokusmi v makrosvete.

Keď sa však budeme snažiť preklopiť prínos Dôsledkového argumentu do právneho kontextu, zistíme, že pre právnikov nie je veľmi nápomocný rovnako ako samotná otázka kompatibility. Ich užitočnosť by však dramaticky vzrástla, pokiaľ by moderná veda bola schopná dokázať deterministickú alebo indeterministickú povahu sveta. Bez tejto konečnej a overenej vedomosti o skutočnej povahe sveta má však filozofovanie

¹⁶⁴ KANE, R. op. cit. v pozn. 133, s. 12.

o slobodnej vôli, ktorej miera je pravdepodobne závislá na miere determinizmu vo svete, limitovaný prínos pre právo.

Pri rekapitulácii jednotlivých smerov z pohľadu práva zistíme, že libertariánizmus neposkytuje pevný základ pre teóriu o slobodnej vôli, pretože sa opiera o fyzikálne nedoložené predpoklady fungovania sveta na indeterministickej bázi a s týmto predpokladom stojí i padá. Kompatibilizmus je z pohľadu práva relatívne vyhovujúcim kompromisom, ktorý má však medzery v definícií výnimiek z kompatibilistickej kontroly, čím poskytuje príliš veľký priestor pre arbitrárnosť určovania týchto prípadov. Inkompatibilizmus zase úplne vyradí z hry konateľa a morálku bez poskytnutia primeranej náhrady.

Je to práve smer s dualistickým prístupom k otázke kompatibility, ktorý kladie do centra uvažovania spravodlivosť v podobe Smilanskeho Základnej koncepcie, ktorá je zároveň konečným účelom práva. Iluzionizmus prináša myšlienku, že každý prípad je treba posudzovať jednotlivo a pod zorným uhlom určitej koncepcie o slobodnej vôli, ale zároveň ho treba korigovať inou koncepciou tak, aby hlavnou motiváciou bolo vyhnúť sa nespravodlivosti. Je zaujímavé, že Smilanskeho riešenie v podobe kompatibilizmu ako myšlienkového rámca a inkompatibilizmu ako korekčného prvku, ktorý v niektorých prípadoch i preváži, možno síce v rámci filozofickej debaty o slobodnej vôli považovať za nekoherentnú teóriu, ale v rovine práva za ideálne riešenie.

Toto Smilanskeho riešenie sa pre potreby práva dá ďalej rozvinúť. S cieľom aplikovať spravodlivosť v najvyššej možnej miere na zreteli, neprijmeme jeden koncept slobodnej vôle pre účely právnej regulácie, ale rozdelíme reguláciu správania pomocou práva na jednotlivé fázy. Týmito fázami sú ukladanie práv a povinností, vyvodzovanie zodpovednosti a ukladanie trestov.

Pri ukladaní práv a povinností, čiže z pohľadu zákonodarcu, je treba u adresátov noriem ako konateľov predpokladať kompatibilistickú kontrolu, a to z viacerých dôvodov. Jednak, zákonodarca má predpokladať, že adresáti noriem majú slobodnú vôľu aspoň v miere limitovanej vonkajšími okolnosťami, aby mohla byť legitímne založená zodpovednosť a právomoc vyvodzovať následky porušenia noriem. Ak by totiž zákonodarca vychádzal z inkompatibilizmu neuznávajúc slobodnú vôľu adresáta

noriam, bolo by od neho pokrytecké očakávať dobrovoľné plnenie noriam a stanovovať sankcie. Za druhé, zákonodarca nemôže pristupovať k adresátom noriam ani ako k libertariánskym konateľom, pretože to, či sa ich konanie uskutoční, je v libertariánskom indeterministickom svete dielom náhody a rovnako nie je legitímne zakladať zodpovednosť s vedomím, že v konečnom dôsledku je konateľovo správanie určené tým, koľko seba formujúcich činov sa konateľovi „prihodilo“.

Z pohľadu zákonodarcu je ďalšou výhodou kompatibilizmu sloboda v autoritatívnom určení vonkajších okolností, ktoré budú v rámci práva uznané za obmedzujúce, prípadne vylučujúce zodpovednosť. Tieto okolnosti však zákonodarca stanovuje všeobecne a rovne pre všetkých konateľov, čo, s prihliadnutím ku konkrétnym prípadom, nevedie nutne k rovnakej miere spravodlivosti pre všetkých.¹⁶⁵ Prípadná korektúra takto vzniknutej nespravodlivosti spadá do pôsobnosti orgánov vyvodzujúcich individuálnu zodpovednosť.

Určenie individuálnej zodpovednosti za porušenie právnej normy sa odohráva v ďalšej fáze právnej regulácie, a to pred súdom alebo iným orgánom verejnej správy. Z pohľadu sudcu alebo inej osoby, ktorá je poverená vyvodzovaním zodpovednosti, je dôležité, aby, podľa konkrétnych charakteristík prípadu a do určitej miery, „ilúzia“ slobodnej vôle ustúpila inkompatibilizmu a rezignácii na vyvodzovanie zodpovednosti. Sudca by mal vychádzať z toho, že konateľ je determinovaný vonkajším svetom a mal by posudzovať mieru, do akej bolo konateľovi v konkrétnom prípade umožnené „premôcť“ vonkajšie determinanty svojou kompatibilistickou kontrolou, ktorú u neho predpokladá zákonodarca a na základe tohto vyvažovania vyvodíť mieru zodpovednosti konateľa za porušenie normy.

Aby mohol sudca poznať mieru, do akej je spravodlivé vyvodzovať zodpovednosť v konkrétnom prípade, mal by ideálne poznať „pravé“ slabé miesta konateľa. Pre ilustráciu uveďme prípad hlavného protagonistu Orwellovho románu 1984, ktorý, keď

¹⁶⁵ Formulácia všeobecných a pre všetkých rovnakých okolností vylučujúcich zodpovednosť je formálnou rovnosťou, ktorá však nezaručuje materiálnu rovnosť. Rozdiel medzi formálnou a materiálnou rovnosťou je v ich cieľoch: cieľom formálnej rovnosti je rovnosť *de iure*, cieľom materiálnej rovnosti je rovnosť reálna nielen zákonná. Bližšie vid' BOBEK, M., BOUČKOVÁ, P., KŮHN, Z. (2007) *Rovnost a diskriminace*. Praha: C. H. Beck, s. 17.

sa jednalo o potkany, zradil lásku a všetko, čomu veril.¹⁶⁶ Keďže jeho neodolateľný strach z potkanov bol jeho „pravým“ slabým miestom, determinoval ho natoľko, že by nebolo spravodlivé vyvodzovať plnú mieru zodpovednosti za to, že zradil. Ak by sme rozvinuli tento príklad ad absurdum, uvideli by sme, že miera zodpovednosti, ktorú možno u konateľa s neodolateľným strachom z potkanov vyvodzovať, sa bude líšiť podľa toho, či bude konfrontovaný s potkanmi, alebo veveričkami, ktoré sú potkanom podobné. O úplne iný prípad pôjde, keď bude ten istý konateľ čeliť krokodílovi, ktorý sa síce potkanovi nepodobá, a preto by mu konateľ mohol byť schopný odolať, ale na druhú stranu je všeobecne nebezpečnejší než potkan a tým pádom by mohlo byť pôsobenie krokodíla zákonodarcom zaradený medzi okolnosti obmedzujúce zodpovednosť.

Čo sa týka fázy ukladania a výkonu trestov, ktorej je v rámci filozofickej debaty ekvivalentný morálny súd s centrálnymi pojmami chvályhodnosti a opovrhnutia, v jej rámci by mal dominovať inkompatibilistický prístup k otázke slobodnej vôle. Hlavne z dôvodu, aby sa s konateľom nezaobchádzalo neprimerane nespravodlivo, ak by sa eventuálne osobe vyvodzujúcej zodpovednosť nepodarilo odhadnúť mieru zodpovednosti.

V tejto súvislosti môžeme považovať za určitý nedostatok práva, že zatiaľ čo zákonodarca je oddelený od sudcu, sudca je zároveň osoba vyvodzujúca zodpovednosť, resp. určujúca jej mieru a zároveň osoba ukladajúca trest.

¹⁶⁶ ORWELL, G. (2009) *1984*. Praha: Levné knihy, a.s., s. 251-252.

5. ZÁVER

Cieľom tejto práce bolo posúdiť prínos, aký môžu mať humanitné vedy, konkrétne filozofia a psychológia pre právne pojmá slobodnej vôle a zodpovednosti. Zodpovednosť, sloboda konania a ich vzájomná prepojenosť v rámci právneho vzťahu sú základnými stavebnými kameňmi práva ako normatívneho systému. Napriek dôležitosti elementu slobody vôle pre vyvodzovanie zodpovednosti za jednanie subjektu, je otázka slobodnej vôle v českom platnom práve a právnej teórii nedocenená a málo podložená ako po deskriptívnej, tak i po argumentačnej stránke.

Definícia právneho konceptu slobodnej vôle je roztrúsená v právnej úprave a bez jednotnacej myšlienky pragmaticky prispôsobená potrebám právneho poriadku. Navyše, slobodná vôľa v tomto slovnom spojení sa v práve ani nevyskytuje. Právo operuje s pojmom vôle buď vo význame ovládacej schopnosti alebo vo význame zamerania mysle v súvislosti so zavinením. Právne relevantná je len vôľa prejavovaná navonok. Sloboda prejavu vôle je potom definovaná negatívne, ako prejav vôle prostý právom kvalifikovanej prekážky, ako napr. nátlaku, tiesne, omylu a pod. Tieto prekážky slobody jednania sa dajú abstrahovať z právneho poriadku ako celku, ale nie sú teóriou zjednotené a podporené, a preto ich legitimita môže byť potenciálne diskutabilná.

V pozitívnej rovine je prínosom sociálnej psychológie k právnemu pojatiu slobodnej vôle upozornenie na spoločenské okolnosti, ktoré môžu determinovať konateľovo správanie. Síce platné právo nepokladá spoločenské determinanty ako tlak skupiny, konformita a pôsobenie autority za okolnosti vylučujúce slobodné jednanie, ľudská prirodzená náchylnosť k podľahnutiu týmto vplyvom mimo kontrolu konateľa by nemala zostať právom ignorovaná.

Dalo sa očakávať, že sociálna psychológia ako veda, ktorá slobodnú vôľu skúma empiricky, podá svedectvo o tom, že žiadnu slobodnú vôľu neobjavila a vedecky poprie jej existenciu. Naproti tomu, sociálni psychológovia na základe svojich pozorovaní uvádzajú, že slobodná vôľa existuje a v niektorých prípadoch sa dokonca dokáže povzniesť nad spoločenské determinanty. S odkazom na Milgramove pokusy alebo Standfordský väzenský experiment však jedným dychom treba pripomenúť, že prípady víťazstva slobodnej vôle nad vonkajšími okolnosťami nie sú pravidlom, ale vzácnou

výnimkou. U hrdinstva v situáciách, ktorým ostatní podľahli, je tiež otázne, či sa dá pripísať konateľovi alebo iným determinantom, ktoré momentálne prevážili nad tými situačnými.

Na základe týchto záverov by právo malo zväžiť význam spoločenských determinantov na jednanie konateľa, zohľadniť ich a priznať im určitú korekčnú úlohu aspoň vo fáze vyvodzovania individuálnej trestnej zodpovednosti a trestania. Takúto korekčnú funkciu plnia napríklad poroty v angloamerickom súdnictve, pričom v našich podmienkach by bolo vhodné aspoň školiť sudcov o vplyve sociálnych faktorov na páchatel'ov.

Samozrejme, medzi ignoráciou sociálnych determinantov a pripísaním celej viny za páchatel'ovo jednanie sociálnym determinantom sa nachádza veľký priestor, v rámci ktorého môže byť spravodlivosti učinené zadosť a kde môžu byť uspokojené ako záujmy spoločnosti na potrestaní páchatel'a, tak i ochrana páchatel'a pred neprímeraným trestom. Konečným cieľom pri vyvodzovaní zodpovednosti a trestaní by malo byť vyhnutie sa obom extrémom.

Ďalším cenným prínosom Standfordského väzenského experimentu je vznesenie nároku na zohľadnenie miery zodpovednosti autorít za systémy a situácie, ktoré vytvárajú a udržiajú. Právo by malo reflektovať a zužitkovať i tento záver. *De lege ferenda* by sa dalo uvažovať o zavedení určitého druhu zodpovednosti nadriadených za prostredie, ktoré vytvárajú pre svojich podriadených prostredníctvom špecifických správnych predpisov. Proti tomuto postupu však možno namietat', že právo nemôže dopodrobna regulovať všetky povinnosti vyplývajúce z medziľudskej interakcie a triezve posúdenie vhodnosti takejto právnej regulácie je určite namieste.

Odlíšnosť normatívnej a pozitívnej roviny a problémy s tým súvisiace boli demonštrované na spore Erazma s Lutherom. Erasmus si uvedomoval nebezpečenstvo záveru, že človek nie je slobodný a všetko sa deje z nutnosti. Zatiaľ čo Luther, nevidiac spoločenské konsekvencie svojej teórie (ne)slobodnej vôle, ani neposkytol zodpovedajúcu náhradu za chýbajúcu slobodnú vôľu, ktorá by motivovala ľudí k dobrému životu. Skrátka, Erasmus pristupoval k otázke slobodnej vôle z pohľadu normatívnej a Luther z pohľadu pozitívnej roviny.

Právo ako normatívny systém pristupuje k otázke slobodnej vôle pochopiteľne z normatívneho pohľadu, resp. právo slobodnú vôľu potrebuje. Preto sú pre právo prínosné hlavne tie filozofické smery, ktoré, rovnako ako právo, pristupujú k otázke slobodnej vôle z normatívneho pohľadu, prípadne kombinujú pozitívnu a normatívnu rovinu.

S pozitívnu a normatívnu rovinou súvisí i smer uvažovania o slobodnej vôli. Väčšina filozofických teórií slobodnej vôle smeruje svoje argumenty od slobodnej vôle k zodpovednosti, pričom legitímne založenie zodpovednosti záleží na obhájitelnosti slobodnej vôle aspoň v kompatibilistickej podobe. Právo naproti tomu pristupuje k problému presne opačne; od zodpovednosti k slobodnej vôli. Právo ako normatívny systém totiž pre svoje hladké fungovanie potrebuje v prvom rade efektívne založiť zodpovednosť. A aby bolo vyvodzovanie zodpovednosti legitímne, potrebuje právnu zodpovednosť založiť na slobodnom jednaní, a toto jednanie na pojme slobodnej vôle.

Na základe vyššie uvedených dôvodov sa ideálnou filozofickou podporou slobodnej vôle zdá byť jedine Smilanskeho riešenie v podobe iluzionizmu. Pripomeňme, že v iluzionizme koncept slobodnej vôle vychádza z kompatibilizmu ako myšlienkového rámca a inkompatibilizmu ako korekčného prvku, ktorý môže ad hoc i prevážiť. Smilansky primárne pristupuje k slobodnej vôli z normatívnej roviny symbolizovanej Základnou koncepciou, ktorej hlavnou hodnotou je zásluha odmeny a trestu na základe morálnej zodpovednosti za slobodné konanie, čím sa presne triafa do potrieb práva.

Preto by právne pojmávanie slobodnej vôle inšpirované Smilanskym malo znieť približne nasledovne. Všeobecne človek disponuje, pre potreby vyvodzovania právnej zodpovednosti, dostatočnou mierou slobodnej vôle i v deterministickom svete, pokiaľ nie je predmetom závažného vonkajšieho pôsobenia na jeho vôľu. Tento prístup však treba do určitej miery a v závislosti na konkrétnom prípade korigovať, ideálne vo fáze trestania, uvedomením si, že slobodná vôľa je len ilúzia.

Koncept slobodnej vôle ako ilúzie možno v kontexte práva považovať za udržateľný, ba až uspokojivý, pretože by si nevyžadoval žiadne drastické úpravy súčasného právneho poriadku. Takéto pojmávanie slobodnej vôle by bolo schopné efektívne založiť a argumentačne podporiť zodpovednosť za slobodné jednanie. Jeden z problémov, ktorý

by mohol nastať, je obmedzenie prípustnosti niektorých teórií trestania. Pokiaľ sa totiž prizná slobodnej vôli status ilúzie, teória trestania založená na zásluže trestu nebude mať, z pochopiteľných dôvodov, v takomto právnom poriadku miesto. Týmto konštatovaním možno debatu o prínose humanitných vied k právnemu pojatiu slobodnej vôle uzavrieť a zároveň otvoriť dvere debate o vhodnej teórii trestania v právnom poriadku, v ktorom by bola slobodná vôľa považovaná za ilúziu.

ZOZNAM POUŽITÝCH PRÁVNÝCH PREDPISOV

ČESKÁ REPUBLIKA

- zákon č. 89/2012 Sb., občanský zákoník
- zákon č. 418/2011 Sb., o trestní odpovědnosti právnických osob a řízení proti nim
- zákon č. 40/2009 Sb., trestní zákoník
- zákon č. 40/1964 Sb., občanský zákoník

BIBLIOGRAFIA

- ARONSON, E. – ARONSON, J. (2012) *Tvor společenský*. Praha: Wolters Kluwer ČR
- BAUMAN, Z. (2003) *Modernita a holokaust*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- BOBEK, M., BOUČKOVÁ, P., KÚHN, Z. (2007) *Rovnost a diskriminace*. Praha: C.H.Beck
- BOGUSZAK, J. – ČAPEK, J. – GERLOCH, A. (2004) *Teorie práva*. 2. vyd. Praha: ASPI Publishing
- BROWNING, CH. (2001) *Ordinary men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. London: Penguin Books
- DOLENSKÝ, A. (1998) Eventuální úmysl aneb případ slečny ze střelnice, *Právní rozhledy*. č. 2/1998, s.55- 59
- ERAZMUS ROTTERDAMSKÝ, (2006) *O svobodné vůli. De libero arbitrio*. Praha: OIKOYMENH
- FISCHER, J. M. (2007) Compatibilism. In: Kane, R., Fischer, J. M., Pereboom, D. a Vargas, M. *Four Views on Free Will*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- FRANKL, V. E. (1998) *Napriek všetkému povedať životu áno. Psychológ prežíva koncentračný tábor*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, a.s.
- (2006) *Vůle ke smyslu*. Brno: Cesta
- GORDLEY, J. (2006) The Structure of the Modern Civil and Common Law of Torts; In: *Foundations of private Law*. Oxford: OUP
- HART, H.L.A. (2008) *Responsibility and Punishment*. Oxford: OUP
- HERCZEG, J. (2009) Zavinění a omyl v novém trestním kodexu. In: Jelínek, J. (eds.) *O novém trestním zákoníku. Pocta Petru Hlavsovi*. Olomouc: Univerzita Palackého

- JELÍNEK, J. – BERAN, K. – NAVRÁTILOVÁ, J. – ŘÍHA, J. (2010) *Trestní právo hmotné: obecná část, zvláštní část*. 2. vyd. Praha: Leges
- KANE, R. – FISCHER, J. M. – PEREBOOM, D. – VARGAS, M. (2007) *Four Views on Free Will*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- KANE, R. (2007) Libertarianism. In: Kane, R., Fischer, J. M., Pereboom, D. a Vargas, M. *Four Views on Free Will*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- (2007) Response to Fischer, Pereboom, and Vargas. In: Kane, R., Fischer, J. M., Pereboom, D. a Vargas, M. *Four Views on Free Will*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- (2005) *A Contemporary Introduction to Free Will*. New York: OUP
- (2002) Introduction: The Contours of Contemporary Free Will. In: Kane, R. *The Oxford Handbook on Free Will*. New York: OUP
- (1996) *The Significance of Free Will*. New York: Oxford University Press
- KNAPP, V. (1995) *Teorie práva*. Praha: C.H.Beck
- KOSEK, J. (2008) Doslov překladatele. In: Slaterová, L. *Pandořina skříňka*. Praha: Nakladatelství Argo a Dokořán
- (2004) *Člověk je (ne)tvor společenský. Kapitoly ze sociální psychologie*. Praha: Nakladatelství Argo a Dokořán
- KOUKOLÍK, F. – DRTILOVÁ, J. (2006) *Vzpouřa deprivantů. Nestvůry, nástroje, obrana*. Praha: Galén
- LUTHER, M. (2011) *O neslobodnej voli: De servo arbitrio*. Kežmarok: ViViT
- NICHOLS, S. – KNOBE, J. ((2007) Moral Responsibility and Determinism: The Cognitive Science of Folk Intuitions. *Nous*, 41, 663-685
- ORWELL, G. (2009) *1984*. Praha: Levné knihy, a.s.
- PEREBOOM, D. (2007) Hard Incompatibilism. In: Kane, R., Fischer, J. M., Pereboom, D. a Vargas, M. *Four Views on Free Will*. Oxford: Blackwell Publishing

- PRAŽÁK, P. (2012) Má institut právní odpovědnosti v návrhu nového občanského zákoníku jasnou koncepci? *Právní rozhledy*, č. 3, s. 101-105
- ŘÍHA, J. (2012) *Tabulky a schémata z obecné části trestního práva hmotného*. 2. vyd. Praha: C.H. Beck
- (2006) Actio libera in causa (s přihlédnutím k německé nauce a praxi) - 2. část, *Trestněprávní revue*, č. 3/2006, s. 69
- SMILANSKY, S. (2000) *Free Will and Illusion*. New York: OUP
- STANKOVÁ, E. (2012) Soudce hrdina a úvahy s tím související. In: Kysela, J. a Ondřejková, J. (eds). *Jak se píše o soudech a soudcích*. Praha: Leges, s. 177-186
- ŠÁMAL, P. – VOKOUN, R. – NOVOTNÝ, O. – GŘIVNA, T. a HOŘÁK, J. (2012) *Trestní právo hmotné*. Praha: Wolters Kluwer ČR
- ŠÁMAL, P. (1998) Judikatura k omylu v trestním právu. *Soudní rozhledy*. č. 10/1998, s. 253
- ŠVESTKA, J. – SPÁČIL, J. – HULMÁK, M. a kol. (2008) *Občanský zákoník I. §§1-459*. Komentář. Praha: C.H.Beck
- VARGAS, M. (2007) Revisionism. In: Kane, R., Fischer, J. M., Pereboom, D. a Vargas, M. *Four Views on Free Will*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- VAN INWAGEN, P. (1983) *An Essay on Free Will*. Oxford: Clarendon Press
- ZIMBARDO, P. (2007) *The Lucifer Effect. How good people turn evil*. London: Rider

INTERNETOVÉ ZDROJE

- O'CONNOR, T. (2013) Free Will. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Edward N. Zalta (eds.), URL: <<http://plato.stanford.edu/archives/spr2013/entries/freewill/>> [přístup dňa 10. 06. 2013].